॥ श्रीसारव्यतत्वकौमुदिपंचऋषिभाष्यः ॥

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ श्रीपरमात्मनेकपिलायनमस्तस्मैघनाविद्योदधोजगतिमग्ने कारुण्यात्सांख्यमयीनौरिवविहिताप्रणाशा ॥ १ ॥ अस्यग्रंथस्यार्थप्रमाणसिध्यंतहेतुभिर्युक्तं॥ भाष्यांश्रीष्यहितार्थसमासतोहंभवक्ष्यामि॥ २ दुःखत्रयाभिघातात्जिज्ञासातदभिघातकेहेतौ॥ दृष्टेसापार्थाचेन्नैकांतात्यंततोभावात्॥ ३॥ अस्याआर्याआर्थाउपायतःक्रियतेत्रितांप्रक्ष्यतिसिध्यर्थामुपोद्घा — उच्यतेइहहिभगवान्ब्रह्मस्कंदःकपिलोनामभगवानृषि — र्यसंपन्नः तथाचोक्तं॥ एश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्ययशसःश्रियज्ञानवैराग्यमोक्षस्यषण्णांभगइतिस्मृतः॥ उसीत्प्रलयंचैवकृतानायगतिं॥ वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति॥ सनकश्चसनंदश्चत्रतीयश्चसनातनः॥ आसुरिःकपिलश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा॥ इत्येतेब्रह्मणःपुत्राःसप्तप्रोक्तामहर्षयः॥ इतितत्रकपिलस्यचत्वारोभावाःसहोसंज्ञाः॥ धर्मोज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यंचेतिसहेवमुत्पन्नःसर्वअंधेतमसिमज्जुजुगदालोक्यसंसारपारयेणसंजातकारुण्याज्जिज्ञासमानायसगोत्रायआसुरयेब्राह्मणविदंपंचविंशतितत्वज्ञानमुक्त्वानयस्यज्ञानात्संसरक्षायोभवति॥ एतस्मिन्नर्थेऽधसंसारमाह॥ पंचविंशतितत्वज्ञोयत्रतत्राश्रयेरतः॥ जटीमुंडीशिखीवापिमुच्यतेनात्रसंशयः॥ तदिदमाह॥ दुःखत्रयाभिघातात्जिज्ञासारति॥ तच्चदुखत्रयंआध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकंचेति॥ तत्रआध्यात्मिकंद्विविधंशारीरंमानसंचेतिशारीरंवातपित्तश्लेष्मविपर्ययकृतंज्वरातीसारादि॥ मानसंकाप्रियस्यासंगोर्गप्रियस्यप्रसंगइत्यादि॥ अथाधिभौतिकंचतुर्विधभूतग्रामनिमित्तं॥ मनुष्यपशुमृगसरीसृपदंशमशकयूकामत्कुणरक्षोगवरेभ्यःस्वेदजजरायुजांडजोद्भिज्जेभ्यःसकाशादुत्पद्यते॥ तदधिभौतिंब्रह्माधिदैविकंच॥ देवानामिदंदैवंदिवःप्रभवतिवादोयं॥ तदधिकृत्यदुपजायतेतदाधिदैविकं॥ गंधर्व ॥ २ ॥

ग्रहगणाःकिनीशाकिन्युपद्रवादि॥ शीतोवातवर्षाग्न्यनिपातजं॥ एवंयथादुःखत्रयाभिघातात्जिज्ञासाकार्याकृतदभिघातकेहेतौ॥ तस्यदुःखत्रयस्याभिघातकोयोहेतुःतत्रेदृष्टेसापार्थाचेत्॥ दृष्टेहेतौदुःखत्रयाभिघातकेसतिसाजिज्ञासाआपार्थाव्यर्थाचेत्यादि॥ तत्राध्यात्मिकस्यद्विविधस्यापिवैद्यकशास्त्रप्रयोगोक्तक्रियया प्रियस्यागमअप्रियस्यहानिश्चाध्यात्मिकोपायःएवमाधिभौतिकस्यरक्षादिनाआधिदैविकस्यापिमणिमंत्रप्रवातप्रावरणावरणादिनाभिघातोदृष्टःदृष्टेसापार्थाचेदेवंमन्यस्येयादिदिन्॥ तैकांतात्यततोभावात्॥ यतएकांतोऽवश्यंअत्यंततोनिदृष्टेनहेतुनाअभिघातोनभवति॥ दुःखस्यतस्मादन्यत्रैकांतात्यंताभिघातकेहेतौजिज्ञासाकार्येति॥ ब्रह्मजिज्ञासाकरणीया प्रथमार्थव्याख्य॥ ॥ दृष्टवदानुश्रविकस्ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तःतद्विपरीतःश्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्॥ यदिदृष्टादन्यत्रजिज्ञासाकार्यातोपिनैवंयतआनुश्रविकोहेतुःदुःखत्रयाभिघातकः॥ अनुभूयतेइत्यनुश्राविकः॥ वैदिकप्रयोगः॥ अनुश्रवात्आगमात्सिद्धेः॥ तद्यथा॥ अपासोममम्रताअभूमागन्मज्योतिरविदामदेवान्किंनूनमस्मात्कृणवदरातिः॥ किमधूर्तिरमृतमर्त्यस्य अस्यार्थः॥ कदाचिदिंद्रादीनांदेवानांजत्यआसीत्॥ कथंवयंअमृताअमरणशीलाअभूमतविचारवंकुसः यस्माद्वयंसोमंअपामसोमंपीतवंतः॥ तस्मादमृताअभूम॥ अमराभूतवंतइत्यर्थः॥ किंच॥ अगन्मज्योतिःगतवतोज्योतिःस्वर्गमित्यर्थः॥ अविदामदेवान्देवान्दिव्यन्विदितवंतःएवंच — नूनमस्मान्कृणवदरातिःनूनंनिश्चितंकिमरातिःअस्मान्कृणवत्किंकर्तेतिकिमूधूर्तिरमृतमर्त्यस्यास्यधूर्तिर्नरासाच्किमुकरिष्यतिअमृतमर्तस्यअमरणशीलस्य॥ अन्यद्ब्रवेदेतावंतिर्कफलंश्रूयते॥ पश्वधेनसर्वान्लोकान्

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

जयति॥ मृत्युंतरति॥ ब्रह्महत्यांतरतियोऽश्वमेधेनयजेतइति॥ यप्याएकांतिकात्यंताभावात्॥ एवंवेदोक्तेपिसाषार्थाएव॥
साजिज्ञासातत्रोच्यते दृष्टवदानुश्रविकः दृष्टेनतुल्योदृष्टवत्॥ क॥ असोआनुश्रविकः॥ कस्मात्सः हिनिश्चितंसअ
र्थंयस्मात्कारणादयंअविशुद्धिक्षयातिशययुक्तःअविशुद्धियुक्तः॥ पशुघातत्वात्॥ जैनाचार्याकमतं॥ कणानुद्
ग्धातरुन्छित्वाक्त्वारुधिरकर्दमं॥ स्वर्गंतुगम्यतेतेननरकेकेनगम्यते॥ अप्यश्रुतिः॥ षट्शतानिनियुज्यंतेपशू
नांमध्यमेहनि॥ अश्वमेधस्यवचनादूनानिपशुभिस्त्रिभिः॥ यद्यपिश्रुतिस्मृतिविहितोधर्मः॥ इतियथास्वर्गकामो
यजेत॥ अग्नीसोमीयंपशुंआलभेत॥ तथापिमिश्रीभावादविशुद्धियुक्त इतिबहुनिंद्रसहस्राणिदेवेयानांयुगे
युगे कालेनसयतीतानिकालोहिदुरतिक्रमः॥ २॥ सकलमपिकालेनातिक्रांतंकालस्यकेनापिनातिक्रांतः॥ए
कब्रह्मणोदिवसस्यांतरेचतुर्दशेंद्राःपतंतीतिकृत्वा॥ एवमिंद्रादिपातात्क्षयमुक्तः॥ किंचातिशययुक्तः॥ अति
शयोविशेषस्तेनयुक्तः॥ विशेषगुणादर्शनात्॥ इतरस्यदुःखंभवतीति॥ एवमानुश्रविकापिहेतु॥ दृष्टवत॥ कोहेतु
स्तर्हिश्रेयात्इत्युच्यतां॥ तद्विपरीतश्रेयानतोभ्यांदृष्टानुश्राविकाभ्यांविपरीतस्तद्विपरीतः॥ श्रेयानप्रत्यस्यते॥
अविशुद्धिक्षयातिशयैरयुक्तत्वात्॥ सकथमित्याह॥ व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्॥ तत्रव्यक्तंमहदाख्यंबुद्धिः॥ अहं
कारःपंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणि॥ पंचमहाभूतानि॥ अव्यक्तंप्रधानंज्ञःपुरुषःएवमेतानिपंचविंशतितत्वा
न्यव्यक्तज्ञानिर्संज्ञाभिरुच्यते॥ एतद्विज्ञानात्॥ श्रेयानइत्युक्तंकालः॥ पंचविंशतितत्वज्ञोयत्रतत्राश्रमेरतः॥ जटी
मुंडीशिखीवापिमुच्यते॥ इतिपंचनात्॥ अथव्यक्ताव्यक्तज्ञानांकोविशेषतत्युच्यते॥ २॥ मूलप्रकृतिरवि
कृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयः॥ सप्तषोडशकश्चविकारोनप्रकृतिनविकृतिःपुरुषः॥ मूलप्रकृतिप्रधानंप्रकृ

॥ २॥

तिविकृतिसप्तकस्यमूलभूतत्वात्॥ मूलंचसाप्रकृतिश्चमूलप्रकृतिः॥ अविकृतिरन्यस्मान्नोपपद्यते॥ नविकृतिः॥
कस्यचित्॥ विकारोनभवतितिमहदाद्याप्रकृतिप्रकृतयःसप्तामहानितिबुद्धिः॥ सपू॥ बुद्धिरहंकारःपंचतन्मात्रा
णिएतानिसपू॥ प्रकृतिप्रकृतयः॥ प्रध्यानाद्बुद्धिरुत्पद्यते॥ तेनविकृतिः॥ प्रध्यानस्यविकरइति॥ सैवाहंकारमुक्ता
दत्यतःप्रकृतिः॥ अहंकारोपिबुद्धिरुत्पद्यतइतिविकृतिः॥ अहंकारःपंचतन्मात्राणिउत्पादयतीतिप्रकृतिः॥ तत्र
शब्दतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यतइतिविकृतिः॥ तच्छब्दाकाशमुत्पादयतीतिशब्दतन्मात्रप्रकृतिः॥ एवंरूपतन्मात्रमहंका
रादुत्पद्यतइतिविकृतिः॥ तद्रूपंतेजउत्पादयतीतिप्रकृतिः॥ रसतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यतेइतिविकृतिः॥ तद्रसंआप
उत्पादयतीतिप्रकृतिः॥ गंधतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यतइतिविकृतिः॥ तद्गंधंपृथिवीमुत्पादयतीतिप्रकृतिः॥ एवंम
हदाद्याःप्रकृतितिविकृतयः॥ सप्तप्रकृतयश्चविकृतयश्चतारइति॥ षोडशकश्चविकारः॥ पंचकर्मेंद्रियाणिपंचक
र्मेंद्रियाणिएकादशंमनः पंचमहाभूतानि एषषोडशकोगणोविकिरेवविकारोविकृतिः॥ नप्रकृतिर्नविकृ
तिःपुरुषः॥ एवंएषांव्यक्ताव्यक्तज्ञानांत्रयाणांपदार्थानांत्रैः कियद्भिःप्रमाणैःकेनकस्यप्रमाणेनसिद्धिर्भव
ति॥ इहलोकेप्रमेयंप्रवक्तृप्रमाणेनसाध्यते॥ यथाप्रस्तुताभिव्रीह्यादयः॥ तुलायाचरन्नादृ॥ तस्मात्प्रमाणम
भिधेयं॥ इदृष्टमनुमानमूपवचनंचसर्वप्रमाणसिद्धत्वात्त्रिविधंप्रमाणमिष्टंप्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धि॥ दृष्टं
यथाश्रोत्रंश्लोकचक्षुर्घ्राणंजिह्वानासाइति॥ पंचबुद्धींद्रियाणिशब्दस्पर्शरूपरसगंधाःपंचानांपंचविषयायथा
संख्यंश्रोत्रंशब्दंगृह्णाति॥ त्वक्स्पर्शंचक्षुःरूपंजिह्वारसंघ्राणंगंधमितिएतत्दृष्टमित्युच्यतेप्रमाणंप्र
त्यक्षेणयोर्थोनगृह्यतेसोनुमातव्यग्राह्यः॥ यथाधूमेनाग्निःसाध्यतेएतदनुमानंप्रमाणंप्रत्यक्षेणानुमानेनवा

योर्थोनमश्यतसआपूर्ववचनात्। सआपूर्ववचनात्प्राह्यः॥ यथाइंद्रोदेवराजउत्तराःकुरवः॥ स्वर्गेधसरसधइत्यादि॥ प्रत्यक्षानुमानवाह्यमपि॥ आपूर्ववचनात्प्रत्येयते॥ अपिचोक्तं॥ आगमोह्याप्तवचनमाप्तदोषक्षयाद्विदुः॥ क्षीणदोषोनलंवाक्यंब्रूयाद्दुःखसंभावात्॥ अनृतस्यहेतुर्तास्तीति॥ स्वकर्मण्यभियुक्तोयः संगद्वेषंविवर्जितः॥ पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तज्ञेयः सतादृशः॥ एतेषुप्रमाणेषुसर्वप्रमाणानिसिध्यंतिअथकानितानिअन्यप्रमाणान्युच्यंते॥ अर्थापत्तिः॥ संभवः॥ अभावः॥२॥ प्रतिभार्थैतिह्यमित्युपमाचेति॥ षट्प्रमाणानि॥ तत्रार्थापत्तिर्द्विविधा॥ दृष्टश्रुताच॥ तत्रदृष्टयथा॥ एकस्मिन्पक्षेआत्मभावंगृहीत्वा तरास्मिन्नपिआत्मभावोगृह्यते॥ जीवन्देवदत्तोगृहेनास्ति॥ श्रुतायथा॥ दिवादिवदत्तोनभुंक्ते॥ अन्यथापीवरोदृश्यते॥ ततोवगम्यतेरात्रौभुंक्तेसंभवोयथा॥ प्रच्छादयत्युकेचत्तारः॥ कुरवःसंभाव्यतेएवंसभवःसंपन्नः॥ अभावोनामप्रागितरेतरात्यंतसर्वाभावलक्षणश्चतुर्विधः॥ प्रागभावोयथा॥ देवदत्तः॥ कौमारयौवनादिषुवर्ततेइतरेतराभावः॥ घटेपटाभावः॥ घटेपटाभावइति॥ अत्यंताभावः॥ खरविषाणंवंध्यासुतखपुष्पवत्॥ इतिसर्वाभावोदग्धपटवदितितप्ताश्रुष्कध्यानदर्शनात्॥ दृष्टेरभावोवगम्यते॥ एवमभावोअनेकधाप्रतिभायथादक्षिणेयत्रवचविंध्यस्यसह्यस्यचयदुत्तरं॥ पृथिव्यामासमुद्रांसप्रदेशोयमनोरमः॥ एवमुक्तेतस्मिन्प्रदेशेशोभनागुणाः॥ संतीतिप्रतिभोत्पद्यते॥ प्रतिभामानसंज्ञानामितिऐतिह्यं॥ यथाइतिह्यवीतिपृथांलोकोयथात्रवरेयक्षणाप्रतिवसतीतिएवमैतिह्यं॥ उपमानामयथागोपिवगवयः॥ समुद्रंइवतडागएवमेतानिषट्प्रमाणानित्रिषुदृष्टादिष्वंतर्भूतानि॥ तत्रानुमानेतावदर्थापत्तिरंतर्भूता॥ संभवाभावमतिभौतिह्योपमा॥ श्रोत्रवचने॥ तस्मात्सर्वप्रमाणासिध्यत्वात्॥ त्रिविधंप्रमाणमिष्टं॥ तदाश्रुतेनत्रि

॥३॥

विधेनप्रमाणेनप्रमेयसिद्धिर्भवतीतिशेषः॥ प्रमेयसिद्धिःप्रामाण्यधीप्रमेयंप्रधानंबुद्धिरहंकारःपंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिपुरुषइति॥ एतानिपंचविंशतितत्वानि॥ व्यक्ताव्यक्तज्ञसंज्ञाभिरुच्यंते॥ तत्रकिंचित्प्रत्यक्षेणसाध्यं किंचिदनुमानेनकिंचिदागमेनेतित्रिविधंप्रमाणमुक्तं॥ तस्यकिंलक्षणमित्येतदाह॥४॥ प्रतिविषयाध्यवसायोदृष्टंत्रिविधमनुमानमाख्यातं॥ तल्लिंगलिंगिपूर्वकमाप्तश्रुतिरापूर्ववचनंच॥ प्रतिविषयाध्यवसायः॥ श्रोत्रादीनांशब्दादिविषयेध्यवसायोदृष्टंप्रत्यक्षमित्यर्थः॥ त्रिविधमनुमानमाख्यातं॥ पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमिति॥ पूर्वमस्यास्तीतिपूर्ववत्॥ यथामेघोन्नत्यावृष्टिंसाधयति॥ पूर्ववत्॥ दृष्टत्वात्॥ शेषवद्यथा॥ समुद्रादेकंजलमुपलंभणमास्वाद्य॥ शेषस्यास्यास्तिलवणभावइति॥ सामान्यतोदृष्टं॥ देशाद्देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकंचैववत्॥ यथाचैत्रस्यानंदेशाद्देशांतरप्राप्तमवलोक्यगतिमातथमितितद्वच्चंद्रतारकमपि॥ तथापुष्पितांआम्रादर्शनात्॥ अन्यत्रापि॥ पुष्पिताआम्राइतिसामान्यतोदृष्टेनसाधयति॥ एतत्सामान्यतोदृष्टंकिंच॥ तल्लिंगलिंगपूर्वकमितितदनुमानंलिंगपूर्वकंयत्रलिंगेनलिंग्यनुमीयतेयथात्रिदंडेनयतिः॥ लिंगिपूर्वकंच॥ यत्रलिंगिनलिंगमनुमीयते॥ तथादृष्टानमस्यैत्रिदंडमिति॥ आप्तश्रुतिराप्तवचनंच॥ आप्ताआचार्याब्रह्मादयः॥ श्रुतिर्वेदः॥ आप्तश्चश्रुतिश्चआप्तश्रुतिः॥ तेषांवचनं॥ तथापूर्ववचनमिति॥ एवंत्रिविधप्रमाणमुक्तं॥ तत्केनप्रमाणेनकिंसाध्यमित्युच्यते॥ ५॥ सामान्यसिद्धिरनुमानात्॥ तस्मादपिचासिद्धंपरोक्षमाप्तागमासिद्धं॥ सामान्यतोदृष्टानींद्रियाणांइंद्रियाण्यतीत्यवर्तमानानांसिद्धिः॥ प्रधानपुरुषावतींद्रियौसामान्यतोदृष्टेनानुमानेनसाध्येते॥ यस्मान्महदादिलिंगंत्रिगुणंयस्यदंत्रिगुणंकार्यंतत्प्रधानमितियतश्चाचेतनमितोन्योधिष्ठातापुरुषइतिव्यक्तंप्रत्यक्षसाध्यंत

स्मादपिचासिद्धं॥ अत्रकश्चिदाह॥ अध्यनपुरुषोनोपलभ्यते॥ यच्चनोपलभ्यतेलोकेतस्मिन्नास्ति॥ तस्मात्नावपिनस्तः॥
यथाद्वितीयमनीश्वरंशिरस्तियोवादुरितितदुच्यते॥ अत्रसतामप्यर्थानामष्टस्योपलब्धिर्नभवति तद्यथा ५
अतिदूरात्सामीप्यादिंद्रियघातान्मनोनवस्थानात् व्यवध्यनादभिभवात्समानाभिहाराच्च॥ हूसतामर्थानाम
तिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा यथादेशांतरस्थानांचैत्रयेत्रविष्णुमित्राणां॥ सामीप्याद्यथाचक्षुषाजनानुपलब्धिः इं
द्रियाघातादाथाबधिर्यथा॥ ग्रबुरूपानुपलब्धिः॥ मनोनवस्थानाद्यथाअन्यचित्तः॥ सम्यक्कुक्ष्यमानमपि
नावधार्यते॥ सौक्ष्म्याद्यथा॥ धूमैकमत्रुटिनीहारपरमाणवोगगनगतानोपलभ्यंतेवावधानाद्यथा॥ कुड्येनव्यवहि
तंवस्तुनोपलभ्यते॥ घटपटादि॥ अभिभवाद्यथासूर्यतेजसाभिभूताग्रहनक्षत्रतारकानोपलभ्यतसमानाभि
हाराद्यथाः मुक्तौमुहः क्षिप्तः॥ कुवलयामलकमध्येकुवलयामलकेक्षिप्तेकपोतमध्येकपोतोनोपलभ्यते॥ सामा
न्यद्रव्यमध्याद्भूतशैलादृष्टःपदृष्टेसंध्यमुपलब्धिः॥ सतामर्थानामिहदृष्टा॥ एवंचासत्कथंमन्युपगम्यतेप्रध्यनपु
रुषयोश्चानुपलब्धिः॥ केनहेतुनाकेनचोपलब्धिस्तदुच्यते॥ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः नीचावाकायतस्तदुपलब्धिः॥
मरुदाहितच्चकार्यप्रकृतिविरूपंसरूपंच॥ सौक्ष्म्यातदुपलब्धिःप्रध्यस्येत्यर्थः॥ अस्तिप्रधानंसौक्ष्म्यान्नोपल
भ्यते॥ नाभावात्तद्यथा॥ आकाशेधूमोभ्रबुटिनीहारपरमाणवःसंतोपिनोपलभ्यते॥ कथंतर्हि नेदुपलब्धिका
र्यतस्तदुपलब्धिः॥ कार्यंअदृष्टाः कारणसाधनंक्रियते॥ अस्तिप्रधानंकारणंयस्येदंकार्यंकिंतेमहदादितच्च
कार्यंमहान्बुद्धिरादेयस्यकार्यस्यतन्महदादिकार्यं॥ बुद्धिरहंकारः॥ तन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूता ॥ ४ ॥
निएतत्कार्यंकार्यस्तदुपलब्धिः॥ कार्यंत्रिगुणं॥ प्रधानमपित्रिगुणंमन्यते॥ कारणानुगुणत्वात्कार्यस्येति॥ तस्मा

दस्तिप्राधानंयस्यमहदादिकार्यंतच्चकार्यंप्रकृतिविरूपंसरूपंचप्रकृतिः॥ प्रधानं॥ प्रकृतेरसदृशं॥ प्रकृतेः समानरूपं
च॥ यथालोकेउत्पएवपुत्रोभवति॥ अनुत्पश्चभवति॥ यदिरूपेणतुल्योनतगुणेरथगुणोरूपेणेवंव्यक्तंप्रधा
नस्यतुल्यमतुल्यंच येनहेतुनातुल्यमतुल्यंचतद्विशेषात्वक्ष्यामः॥ यदिदंमहदादिकार्यंतत्किं प्रधानसतअथासत
आचार्यविप्रतिपत्तेरयंसंशयः॥ तत्रैसांख्यादर्शनेसत्कार्यंबौद्धादीनांअसत्सन्नापिनभवति॥ अथासत्नसंभवती
तिअतस्तत्कार्यविप्रतिषेधरूपत्वमाह॥ असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात्॥ शक्तस्यशक्यकरणा
च्चुरणाभावाच्चसत्कार्यं॥ असदकरणात्नसतअसत्असतोअकरणंअसदकरणंतस्मादसदकरणात्सत्कार्यं
इहलोकेअसतः॥ करणंनास्ति॥ यथानसिकतेभ्यस्तोलोत्पत्तिः॥ तस्मात्सर्वः कारणादस्तिप्रागुत्पत्तेः प्रधानोदृश्य
त्वंअतः॥ सकारणोत्पत्तिः तस्मात्सर्वः कारणादस्तिप्रागुत्पत्तेः) यंयंकंचान्यत॥ उपादानग्रहणात्उपादानंकारणंत
स्माग्रहणात्रहयोयेनाथासतउपादानग्रहणंकरोति॥ यथादधिक्षीरस्यनजलस्य तस्मात्सत्कार्यंतअससंभा
वाभावात्॥ सर्वस्यसर्वसंभवोनास्तियथासुवर्णरजतादेस्त्रणकतांमृत्तिकतासु॥ तस्मात्सर्वसंभवाभावा
त्॥ सत्कार्यमिति॥ इतश्च॥ शक्तस्यशक्यकरणात्॥ इहशक्तः कुलालः करणोपकरणंचमृत्पिंडचक्रचीवरसू
त्रोदकानाप्रयत्नाच्छक्यमेवघटंमृत्पिंडादुत्पादयति॥ तस्मात्सत्कार्यं॥ रतश्च॥ कारणाभावाच्चसत्कार्यंकारणंयत्र
क्षणंतल्लक्षणमेवकार्यमपि॥ यथायनेभ्योयवाः॥ व्रीहिभ्योव्रीहयोनिष्पद्यंते॥ यद्यसत्कार्यंस्यात्ततः कोऽवेभ्यः
शालयस्यंनेचसंति॥ तस्मात्सत्कार्यं॥ एवंपंचभिर्हेतुभिः प्रध्यानेयदादितिंगमास्ति॥ तस्मात्सतउत्पत्तिर्ना स
तइति॥ प्रकृतिविरूपंसरूपंचेयदुक्तंतत्कथंमित्युच्यते॥ ९॥ हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितंलिंगंसाव

BHAU DAJI MEMORIAL

लाप्य

स्क

यवंमतंत्रंत्रंविपरीतमव्यक्तं॥ व्यक्तमहदादिकार्यहेतुमदितिहेतुरस्यास्तीतिहेतुमत्हेतुरूपंदेशः॥ कारणंनिमि
त्तमितिपर्यायाः व्यक्तस्यप्रधानंहेतुरस्तीहेतुअतोनुमव्यक्तं॥ भूतपर्यंतहेतु बुद्धितत्वंप्रधानेनहेतुमानहं
कारोबुध्यापंचतन्मात्राण्य॥ कार्योंद्रियाणिहेतुमत्यहंकारेण आकाशंशब्दतन्मात्रेणहनुमत॥ वायुःस्पर्शत
न्मात्रेणहेतुमत॥ तेजोरूपतन्मात्रेणहेतुमव॥ आपोरसतन्मात्रेणहेतुमत॥ पृथिवीगंधतन्मात्रेणहेतुमत॥ एवं
एवंलक्षणपर्यंतंव्यक्तंहेतुमत॥ किंचान्यतअनित्यंव्यक्तं॥ महदादियस्मादन्यस्मादुत्पद्यते॥ तस्मादनित्यंयथामृत्पिं
डादुत्पन्नोसचानित्यः॥ किंच॥ अव्यापिव्यक्तं॥ असर्वगमित्यर्थः॥ यथाप्रधानपुरुषौसर्वगतौवंव्यक्तं॥ किंचान्य
त॥ सक्रियंव्यक्तं॥ संसारकालेसंसरति॥ त्रयोदशविधेनकरणेनसंयक्तंसूक्ष्मशरीरमाश्रित्यसंसरतितस्मा
त्सक्रियं॥ किंचान्यतअनेकंव्यक्तं॥ बुद्धिरहंकारः॥ पंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानि॥ एवमने
कं किंचाश्रितव्यक्तं यस्मादुत्पद्यतेतदाश्रितं यथाबुद्धिःप्रधानमाश्रिता अहंकारोपिबुद्धिमाश्रितः॥ पंच
तन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिअकाराश्रितानिपंचमहाभूतानिपंचतन्मात्राश्रितानि॥ किंचान्यत॥ लिंगव्यक्तं॥ प्र
लयकालेपंचमहाभूतानि॥ तन्मात्रेषुप्रलयंयांति॥ पंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिचाहंकारेअहंकारोबुद्धौप्र
लयंयाति॥ बुद्धिःप्रधानेएवंलिंगंव्यक्तं॥ किंचान्यत॥ सावयवंअवयवाःशब्दरूपरसगंधास्पर्शास्तिसहेतिसा
वयवंकिंचान्यत॥ परतंत्रंव्यक्तं॥ नात्मनःप्रभवति॥ यथाप्रधानतंत्राकहिः॥ बुद्धितंत्रोहंकारोहंकारेपंचत
न्मात्राणिइंद्रियाणिच॥ तन्मात्रतंत्राणिपंचमेहाभूतानिएवंपरतंत्रंनिति॥ व्यक्तंव्याख्यात॥ अव्यक्तंव्याख्या
स्यामिविपरीतमव्यक्तं॥ एतैरेवगुणैर्यथोक्तैर्विपरीतमव्यक्तं॥ हेतुमत्व्यक्तंउक्तंहेतुमदव्यक्तं॥ नहिप्रधा

नासरंकिंचिदन्यदस्तियतःप्रध्यानस्योसत्ति॥ तस्माद्हेतुमद्व्यक्तं किंचनित्यंव्यक्तं॥ अनुसाद्यत्वात्॥ नहिभूत
वत्॥ कुतश्चिदुसद्यते॥ प्रधानं॥ किंचान्यत॥ ॥ अव्यापिव्यक्तमसर्वगतंव्यापिप्रधानंसर्वगत्वात्॥ सक्रियंव्य
क्तमक्रियंमीव्यक्तं॥ सर्वगतत्वादेव॥ तथाअनेकंव्यक्तंएकंप्रधानंकारणत्वात्॥ त्रयाणांलोकानांप्रधानमेकंकार
णंतस्मादेकंप्रधानं॥ किंचान्यत॥ आश्रीतंव्यक्तं॥ कार्यत्वात्॥ अनाश्रितमव्यक्तं॥ अकार्यत्वात्॥ नहिप्रधानाकिंचि
दस्ति॥ परंयत्साप्रधानकार्यंस्यात्॥ तथालिंगव्यक्तमलिंगमव्यक्तं॥ महदादिलिंगंप्रलयकालेपरस्परंप्रतीयते॥ नै
वंतस्मादलिंगंकिंचान्यत॥ सावयवंव्यक्तंशब्दस्पर्शरसरूपगंधाःपंचावयवाव्यक्तस्यतस्मात्सावयवंव्यक्तं निरव
यवंप्रधानं॥ नहिशब्दस्पर्शरसरूपगंधाः॥ संति॥ तस्मान्निरवयवंप्रधानं॥ किंचान्यत॥ परतंत्रंव्यक्तं॥ स्वतंत्रमव्य
क्तं॥ भवत्यात्मनः॥ एवंव्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तं॥ साधर्म्यमुच्यते॥ यदुक्तंसरूपंच॥ १०॥ त्रिगुणमविवेकिविषयः॥
सामान्यमचेतनंप्रसवधार्मव्यक्तंतथाप्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुन॥ त्रिगुणाव्यक्तं॥ सत्वरजसांसित्रयोगुणा
यस्येवि॥ अविवेकिव्यक्तं॥ दृष्टव्यक्तमिमेगुणारति॥ नविवेकः कर्त्तुंयाति॥ यथाद्रव्यंगोदध्यःयेगुणास्तद्व्यक्तं
यद्व्यक्तंतेगुणाइति॥ किंचान्यत॥ विषयोव्यक्तंभोग्यमित्यर्थः॥ तथासामान्यंव्यक्तं॥ सर्वपुषाणांविषयभूतत्वात्॥
प्रत्यदर्शनात्॥ सर्वसाधारणत्वात्॥ सर्वपुषाणांसाधारणमित्यर्थः॥ तथाचेतनंवाव्यक्तं॥ विवेकज्ञानरहितमित्य
र्थः॥ तथाप्रसवधर्मि॥ बुद्धेरहंकारः॥ प्रसूयते॥ अहंकारात्पंचतन्मात्राणिप्रसूयंतेतन्मात्रेभ्यःपंचमहाभू
तानि॥ एवमेतेव्यक्तधर्माः॥ प्रसवधर्मातउक्ताःएभिर्व्यक्तंसरूपंचतथाव्यक्तंतथाप्रधानमपितत्त्रिगुणंव्यक्तं
अव्यक्तमपित्रिगुणंयस्येतन्महदादिकार्यंत्रिगुणंहृदयात्मकंकार्यंतदात्मकंकारणमपि॥ तथाकृष्णंतुभ्यः

छछरावपटोभवतितथाअविवेकिव्यक्तंप्रधानमपिगुणैर्नभिसाध्यते॥ अन्येगुणाअन्यतप्रधानमेवंवेविवुनयाति॥
तस्मादविवेकिप्रधानमपिकिंचान्यत्॥ विषयो॥ व्यक्तंभोग्यंप्रधानमपि॥ सर्वपुरुषविषयभूतत्वात्॥ विषयइतिकिंच
सामान्यंव्यक्तंमूल्यदासीवत्॥ सर्वसाधारणत्वात्॥ एवंप्रधानमपिकिंचान्यत्॥ अचेतनंव्यक्तं॥ प्रधानमपिअचेतनं
सुखदुःखमोहान्नचेतयतीतिकायादनुमीयते॥ इहहिअचेतनात्॥ मृत्पिंडादचेतनएवघटउत्पद्यते॥ किंचान्यत्प्र
सवधर्मार्मव्यक्तंप्रधानमपिप्रसवधर्मियत॥ प्रधानात्बुद्धिःप्रसूयतेएवंप्रधानमितिव्याख्यातं॥ अधुनात्हि
परीतस्तथाचपुमानित्येतद्व्याख्यायते॥ तद्विपरीतस्ताभ्यांव्यक्तप्रधानाभ्यांविपरीतपुमान्त्रिगुणंव्यक्तम
व्यक्तंच॥ अगुणःपुरुषः॥ विवेकिव्यक्तंप्रधानंचविविक्तपुरुषोगुणैर्वियुक्तोविशुद्धत्वात्॥ विषयोव्यक्तंप्रधानंच
अविषयीपुरुषः॥ सुखदुःखमोहात्नेतयतिसंजानीतेतस्माच्चेतनः॥ पुरुषइति॥ प्रसवधर्मिव्यक्तंप्रधानंच॥अ
प्रसवधर्मापुरुषः॥ नहिकिंचितपुरुषात्प्रसूयते॥ तस्मादुक्तंविपरीतःपुमानिति॥ यदुक्तंचतथाचपुमान्॥ तत्पूर्व
स्यामार्यायांप्रधानंयथाव्याख्यातं॥ तथाच॥ पुमानपितद्यथा॥ हेतुमदनित्यमित्यादिव्यक्तं॥ विपरीतमव्यक्तं॥त
त्रहेतुमद्व्यक्तमहेतुमत्प्रधानं॥ तथापुमानहेतुमान्अनुत्पाद्यत्वादनित्यं॥ व्यक्तंनित्यंप्रधानंतथाचपुमान्नित्यः॥
अनुत्पाद्यत्वादेवाकिंचान्यत्र॥ अव्यापिव्यक्तं॥ व्यापिप्रधानंतथाचपुमान्व्यापीसर्वगइत्यर्थः॥ सक्रियंव्यक्तमक्रि
यंप्रधानं॥ तथाच॥ पुमानक्रियःसर्वगत्वात्॥ अनेकंव्यक्तमनेकंप्रधानं॥ तथाचपुमानेक॥ आश्रितंव्यक्तमा
नाश्रितंप्रधानं॥ तथाचपुमाननाश्रितः॥ लिंगंव्यक्तमलिंगंप्रधानं॥ तथाचपुमानप्यलिंगः॥ नक्वचित्त्रयंगच्छति॥ ॥ ६ ॥
सावयवंव्यक्तंनिरवयवप्रधानं॥ तथाचपुमानपिनिरवयवः॥ नहिपुंसेशब्दादयोवयवाःसंतिकिंचान्यत्॥ पर

तंत्रंव्यक्तंस्वतंत्रंप्रधानं॥ तथाचपुमानपिस्वतंत्रः॥ आत्मनःप्रभवतीत्यर्थः॥ एवंपुरुषाव्यक्तयोःसाधर्म्यव्याख्यातं॥
पूर्वस्यामार्यायांव्यक्तप्रधानयोःसाधर्म्यंपुरुषस्यवैधर्म्यंच॥ त्रिगुणमविवेकीच॥ त्यादि॥ कृतार्यायांव्याख्या
तंतत्रयदुक्तंत्रिगुणमितिव्यक्तंमव्यक्तंच॥ तत्केगुणारिति॥ तत्स्वरूपप्रतिपाद्द्नायइदमाह॥२१॥प्रीत्यप्रीतिवि
षादात्मकाः॥ प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः॥ अन्योन्याभिमिथुनवृत्तयगुणःप्रीत्यात्मकाः॥अ
प्रीत्यात्मकाविषादाश्चगुणाःसत्वरजस्तमासीत्यर्थः॥ तत्रप्रीत्यात्मकंसत्वप्रीतिःसुखंतदात्मकंमितिअप्री
त्यात्मकंरजः॥ अप्रीतिर्दुःखं॥विषादात्मकंतमः॥ विषादोमोहस्तदात्मकंतथाप्रकाशप्रवृत्तिर्नियमार्थः॥अर्थ
शब्दःसामर्थ्यवाची॥प्रकाशार्थंसत्वंसमर्थमित्यर्थः॥प्रवृत्यर्थंरजासुत्सर्थंतमः॥प्रकाशक्रियास्थितिशीला
गुणाइत्यर्थः॥किंचान्यत्॥अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाः॥अन्योन्याभिभवश्चअ
न्योन्याश्रयाश्च॥अन्योन्यजननाश्चअन्योन्यमिथुनाश्च॥अन्योन्यवृत्तयश्च॥येतेतथोक्ताः॥अन्योन्याभि
भवाइत्यन्योन्यपरस्परमभिभवंति॥प्रीत्यप्रीत्यादिभिर्धर्मैरभिभवंति॥यथासत्वमुक्तंभवंति॥तदारज
स्तमसीअभिभूयस्वगुणेनप्रीतिप्रकाशात्मनेनावतिष्ठते॥एवरजः॥सत्वतमसीअभिभूयप्रवृत्यप्रीति
धर्मेणतथातमः॥सत्वरजसीअभिभूयविषायस्थितात्मनावतिष्ठते॥अन्योन्याश्रयाश्च॥त्रिरेवंतेगुणाः॥
अन्योन्यजननाश्च॥कदाचित्सत्वरजस्तमसीजनयतः॥रजसत्वतमसीतमश्चसत्वरजसी॥एवंद्वावेकं
जनयतः॥इत्यन्योन्यजननागुणाः॥एवंगुणाः॥तथामृत्पिंडोघटंजनयतितथाअन्योन्यमिथुनाश्च॥यथा
स्त्रीपुंसोःअन्योन्यमिथुनौ॥तथागुणाः॥परस्परमिथुनाः॥उक्तंच॥रजसोमिथुनंसत्वंसत्वस्यमिथुनं

रजः॥ उभयोस्त्वरजसोमिथुनंतमउच्यते॥ परस्यसदापारत्यर्थः॥ अन्योन्यवृत्तयश्चपरस्परंवृत्तिजनयंति॥ गुणा
गुणेषुवर्ततेइति वचनात्॥ यथासत्रूस्त्रीसत्रूशीलाचसर्वसात्रवहेतुः॥ सपत्नीनांसेवदुःखहेतुः॥ सेवचरा
गिणांमोहजनयतीत्येवंसत्वरजस्तमसोहेतुः॥ यथाचराजासदोद्यतःप्रजापननेवदुष्टतियंहणशिष्टानांसुखं
दुष्टानांदुमोहंच॥ एवंराजसमीर्यंरजः॥ तथालमः॥ स्वरूपेणावरणात्मकेनसत्वरजसोवृत्तिंजनयति॥ तथामेघा
र्यवमाद्यंजगतःसुखंजनयंति॥ वृत्याकृकारणंचकर्षणेयोगंजनयंति॥ विरहिमोहं॥ एवमन्योन्यवृत्तयोगु
णाः॥ किंचान्यत्॥ २२॥ सत्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टंभकंचलंचरजः॥ गुरुवरणकमेवतमः॥ प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः॥
सत्वंलघुप्रकाशकंच॥ यदासत्वमुत्कटंच॥ तदालघुन्यगानिबुद्धिप्रकाशश्चयति॥ प्रसंनतेंद्रियाणांचहृष्टंचईश्वरसु
पसाधनहेतुत्वात्॥ उपष्टंभकंचलंचरजः॥ उपष्टंभनातीहितिउपष्टंभउद्योगजनन॥ यथाक्षोवृषदशनेनउपष्टंभक
ति॥ एवंराजोवृत्तिः॥ चलंचरजः॥ रजोवृत्तिश्च॥ चलचित्तश्चभवतिगुरुवरणकमेवतमः॥ यदातमलकरंभवति
तदागुरुगानिचर्यंति॥ अस्तनींद्रियाणिस्वार्थानिभवंति॥ अत्राहः॥ यदिगुणाःपरस्परविरुद्धाः स्वमतेनेक
मर्थमुसादयंति॥ कथं॥ प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः॥ प्रदीपेनउत्त्याःप्रदीपवत्॥ अर्थतः॥ अर्थसाधनाद्वृत्तिः॥ इहात
थागुणाः॥ प्रकाशप्रवृत्तिस्थित्यादिभिरर्थैःपुरुषस्यार्थंविचारणकुर्वंति॥ यथाअहोरात्रंदीपास्तेलाग्नि वर्त्या
दिभिःपरस्परविरुद्धोर्थंनिष्पादयति॥ तैलाग्निवर्तसंयोगात्॥ प्रकाशमात्मनजनयति एवसत्वरजस्तमांसिप
रस्परविरुद्धान्यर्थंनिषादयंति॥ अनंतरश्लोभवति॥ त्रिगुणमविवेक्यादिइतिकथमवगम्यते॥ तदाह॥ १७॥
अविवेक्यादिसिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्॥ कारणगुणसकलात्॥ कार्यस्याव्यक्तमपिसिद्धं॥ योर्थअवि

॥ ७ ॥

वेक्यादिगुणागणस्त्रैगुण्यान्महदादेव्यक्तंसिद्धः॥ अव्यक्तंसनसिध्यति॥ अत्रोच्यते॥ तद्विपर्ययाभावात्॥ सिद्धः॥
अव्यक्तं॥ यथायत्रैवतंतवस्तत्रैवपटअन्येतंतवोन्यःपटइतिनास्ति॥ कुतस्तद्विपर्ययाभावात्॥ एवंव्यक्तंव्यक्तसं
घोध्योभवतिदरेप्रधानमासन्धेव्यक्तं॥ योव्यक्तंपश्यति॥ सप्रधानमपिपश्यति॥ तद्विपर्ययाभावात्॥ इतश्चाव्य
क्तंसिद्धं॥ कारणगुणात्मकत्वात्॥ कार्यस्य॥ लोकेयदात्मकंकारणंतदात्मकंकार्यास्ति॥ यथाकृष्णेभ्यस्तंतुभ्य
कृष्णएवपटोभवति॥ एवंमहदादिलिंगं॥ अविवेकिविषयःसामान्यमचेतनंप्रसवधर्मियदात्मकंलिंगंतदात्मकमव्यक्तं
मपिसिद्धं॥ त्रैगुण्यद्विवेक्यादिव्यक्तंसिद्धं॥ तद्विपर्ययाभावादेवंकारणगुणात्मकत्वात्॥ कार्यस्याव्यक्तमपिसि
द्धमित्येतन्मिथ्य॥ लोकेयच्चोपलभ्यतेतन्नास्ति॥ यथाद्वितीयमनीश्वरशिरस्त्रीयोबाहुरिति॥ तथाप्रधानम
पोअनुपलभ्यमानत्वान्नास्तियतोहिमवतःपरेणपरसरास्ति॥ नचोपलभ्यते॥ तत्किंनास्त्येवंप्रधानमथास्ति॥
किंत्वनोपलभ्यतेतदाह॥ १८॥ भेदानांपरिमाणात्समन्वयात्शक्तितःप्रवृत्तेश्च॥ कारणकार्यविभागाद्विभागा
द्वैश्वरूपस्य॥ एकाबुद्धिरेकोहंकारः॥ पंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीत्येवंभेदानांपरिमाणा
दस्ति॥ प्रधानंकारणंयदव्यक्तंपरिमितमुसादयति॥ यदिप्रधानंतस्यात्तनोतिः॥ परिमाणमिदंव्यक्तमपिस्यात्॥
परिमाणाच्चभेदानामस्ति॥ प्रधानमपि॥ यस्माद्व्यक्तमुसर्जनंतथासमन्वयात्॥ इहलोकेसिद्धिर्दृष्टा॥ ब्रह्मचारि
णंवर्दुदृष्टासमन्वीयत॥ नूनमस्यास्तिब्राह्मण्यमिति॥ एवमिदंत्रिगुणंमहदादिलिंगंदृष्टासाधर्म्यादस्य
यत्कारणंतदपित्रिगुणंभविष्यति॥ अतःसमन्वयादस्तिप्रधानमिति॥ शक्तितःप्रवृत्तेश्च॥ इहयोयच्छक्त
सतस्मिन्नेवार्थेप्रवर्तते॥ यथाकुलालोघटकरणेसमर्थः॥ घटमेवकरोति॥ नपटंरथमिति॥ तथास्तिप्रधानंका

रणंयद्दृक्ंव्यक्तस्यकरणेप्रधानेशक्त्यानुपगमात॥ साचशक्तिर्नातिरेणप्रयत्नाद्दृयति तस्मादस्तिप्रधानंयत्र
शक्तिर्वर्तते॥ इतश्चास्तिप्रधानंकारणंकारण कार्यविभागात॥ करोतीतिकारणं॥ क्रियतेइतिकार्यं॥करणका
र्यस्यविभागोयथा घटोदधिमधुदृक्षयसाधारणसमर्थोनतथाप्रधानकारणंस्वविभागरदंव्यक्तमितिइति
श्च॥ मृत्पिंडमृत्पिंडोवा यथाघटंनिष्पादयति॥ नैवंघटोमृत्पिंडं॥ एवंमहादादिलिंगंदृष्टानुमीयते॥ अस्तिवि
भाक्तृत्कारणंयस्यविभागदृदंव्यक्तमिति॥ इतिश्च॥ अविभागाद्वैश्वरूप्यसाविश्वंजगत॥ तस्यरूपंव्यक्तं॥
विश्वरूपस्यभावोवैश्वरूपं॥ तस्यवैश्वरूप्यस्याविभादस्तिप्रधानं॥ यस्मात्त्रैलोक्यस्यपंचानांपृथिव्यादीनां
महाभूतानांपरस्परविभागोस्तिनमहाभूतेष्विवांतर्भूतात्रैलोक्या॥ इतिपृथिव्यास्तेजोवायुराकाशमिति
एतीतिपंचमहाभूतानिप्रलयकालेसृष्टिक्रमेणैवअविभागंयांति॥ तन्मात्रेषुतन्मात्राण्यकादशेंद्रियाणि
चाहंकारे॥ अहंकारोबुद्धौबुद्धिप्रधानेएवत्रयोलोकाःपलयकालेप्रकृतावविभागंगच्छंति॥ तस्मादविभागा
त्क्षीरदधिवत॥ व्यक्ताव्यक्तयोरस्तिस्यव्यक्तंकारणमिति॥ यद्येकंप्रधानकथंतर्हिकार्यमुत्पादयति॥ नहिएकं
कारणंलोकेकार्यमुत्पादयति॥ नह्येकःतंतुःपटाख्यंकार्यमुत्पादयति॥ एवंप्रधानमेकंकार्यंकथमुत्पादय
ति॥ अतश्च॥ १५॥ कारणास्तित्वंव्यक्तंप्रवर्ततेत्रिगुणतसमुदायाच्चपरिणामतःसलिलवत॥ प्रतिप्रतिगुणाश्र
यविभागात॥ अव्यक्तंव्याख्यातेकारणमास्ति॥ यस्मान्महदादिलिंगप्रवर्ततेत्रिगुणतत्रिगुणात॥ सत्वर
जस्तमांसित्रयोगुणायस्मिन्नत्रिगुणं किमुक्तंभवति॥ सत्वरजस्तमसासाम्यावस्थेप्रधानमितिश्च यथा
समुद्राया॥ यथागंगाश्चीतांसित्रिणिरुदूर्मयोनिपतितानि॥ एकंश्रोतोजनयंति॥ एवंत्रिगुणमेकंअव्यक्तं

॥ ८ ॥

व्यक्तंजनयंति॥ यथावातंतव॥ समुद्रिताः॥ पटंव्रनयंति॥ तथाप्रधानंगुणसमुद्रायात॥ महदादिव्रनयतीति॥
ननुयस्मात्त्रिगुणतः॥ समुदायाच्च॥ व्यक्तंजगतप्रवर्तते॥ प्रधानतस्मादेकरूपेणभवितव्यंनैवं परिणामतः
सलिलवत॥ प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात॥ एकस्मात॥ प्रधानात्त्रयोलोकाःसमुत्पन्नाःतुल्यभावानभवंतिदे
वाः॥ सत्वेनयुक्ताःमनुष्यादुःखेनतिर्यंचोमोहेनएकस्मात॥ प्रधानात॥ प्रवृत्तंव्यक्तंभवति॥ प्रतिगुणाश्रयविशेषात्परिणा
मतः॥ सलिलवद्भवतिप्रतिप्रतीतिवीप्सा॥ गुणानामाश्रयोगुणाःश्रयः॥ तस्यविशेषःतंगुणाश्रयविशेषंप्रतिनिधा
यप्रतिनिधायगुणाश्रयविशेषपरिणामात्प्रवर्ततेव्यक्तं॥ यथाआकाशादेकरसंसलिलंपतितंनानाश्रयसंश्लेषा
द्विद्यते॥ तद्वसांतरेरेवमेकस्मात्प्रधानात्प्रवृत्तास्त्रयोलोकानेकभावाभवंति॥ देवेषुसत्वमुत्कटं॥ रजस्तमसीउ
दासीने तेनतेअत्यंतसुखिनःमनुष्येषुरजउत्कटं॥ सत्वतमसीउदासीनतेनतेअत्यंतदुःखिनः॥ तिर्यक्षुतमउत्कटं॥
सत्वरजसीउदासीनतेनतेअत्यंतमूढः॥ एवमार्याद्वयेनप्रधानस्यास्तित्वमभ्युपगम्यते॥ इत्युत्तरंपुरुषास्तित्वप्रति
पादनार्थमहः॥ १५॥ संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात॥ पुरुषोस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थंप्रवृत्तेश्च॥
यदुक्तंव्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात॥ मोक्षःप्राप्यतइति॥ तत्रव्यक्तादनंतरमव्यक्तंपंचभिः॥ कारणैरधिगतमव्यक्तंच॥
ततपुरुषसूक्ष्मतरयानुमानास्तित्वंप्रक्रियतेअस्तिपुरुषःकस्मात॥ संघातपरार्थात्वात॥ योयंमहदादिःसंघा
तपरार्थइतिअनुमीयते॥ अचेतनत्वात॥ पर्यंकवत॥ यथापर्यंकःप्रत्येकंगोत्रासत्कपदिलाऊलीप्रच्छादनपरःप्रधानसा
धनःपरार्थः॥ नहिस्वार्थःपर्यंकस्यकश्चिदस्ति॥ नात्रगात्रकोसत्वधवयवानांपरस्परंसख्यंमस्ति॥ अतोन्योवगम्यते॥
अस्तिपुरुषोसोयःपर्यंकेशेते॥ यस्यार्थेपर्यंकतत्परार्थमिदंशरीरं पंचानांभूतानांयःसंघातोवर्तते॥ अस्तिपुरुषो

यस्येदंभोग्यंशरीरं भोग्यंमहदादिसंघातरूपं समुत्पन्नमिति ॥ इतश्चात्मास्तित्रिगुणा दिविपर्ययाद्यदुक्तंपूर्व
स्यामायायांत्रिगुणमविवेकिविषयइत्यादिविपर्ययाद्यनोक्तंविपरीतस्तथाचपुमान् ॥ अधिष्ठानात् ॥ यथेहलं
घनपूवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तोरथःसारथिनाधिष्ठित॥ वर्तते॥तथात्माधिष्ठानात्॥शरीरमपितथाचोक्तं॥ष
ष्टितंत्रेपुरुषाधिष्ठितंप्रधानंवर्तते॥ अतोस्त्यात्माभोक्तृभावात्॥ तथामधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायषट्
रसोपदेहितस्यसंसंस्कृतस्यान्नस्यचोक्तासाध्यते॥ एवंमहदादिलिंगस्यभोक्तातावदस्ति॥ यश्चभोक्तासआत्मा
यस्येदंभोग्यंशरीरोमेति ॥ इतश्चकेवल्यार्थंप्रवृत्तेश्च॥ केवलभावःकैवल्यंमोक्षस्याख्याकैवल्यनिमित्तंचया
प्रवृत्तिस्तस्यश्चकैवल्यार्थंप्रवृत्तेःसकाशादनुमीयते॥ अस्तिआत्मेति॥यतःसमर्थोपिविद्वान्विद्वांश्चसं
सारसंतानक्षयमिच्छति॥ एवमेभिर्हेतुभिरस्त्यात्माशरीरव्यतिरिक्तः॥अथसकिंनिक॥सर्वस्यकर्मानुसारेण
प्रत्येकंनिश्चयात्शरीरेष्वधिष्ठाता॥मणिरसनात्मकसूत्रवत्॥अहोस्वित्बहवः॥आत्मानःशरीराधिष्ठाता
रइत्यत्रोच्येते॥१७॥जन्ममरणकरणनांप्रतिनियमादयुगपत्॥प्रवृत्तेश्चपुरुषबहुत्वंसिद्धं॥त्रैगुण्यविपर्ययाच्चै
व॥जन्मचमरणंचकरणानिचजन्ममरणकरणानितेषांजन्ममरणानांप्रतिनियमात्॥प्रत्येकंनियमादित्य
र्थः॥यद्येकआत्मास्यात्ततःएकस्यजन्मनिसर्वेजायेरन्॥एकस्यमरणेसर्वेम्रियेरन्॥एकस्यकरणंवैक
ल्यंवाधियांधत्वमूकत्वकुणित्वरंजनत्वल्पक्षणेसर्वेवधिरांधमूककुणिखंजाःस्युः॥नचैवंभवति॥तस्मा
ज्जन्ममरणकरणानांपुरुषबहुत्वंसिद्धं॥इतश्च॥अयुगपत्प्रवृत्तेश्च॥युगपदेककालंनयुगपत्॥प्रवर्तनंप्रवृ
त्तिः॥तस्मादयुगपद्धादिषुप्रवृत्तिर्दृश्यते॥एकेधर्मेःप्रवृताःअन्येधर्मेविरागिज्ञानिनप्रवृताःत ॥ २ ॥

स्मादयुगपत्॥प्रवर्तश्च॥बहुत्वआत्मनइतिसिद्धं॥किंचान्यत्॥त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवत्रिगुणभावविपर्ययाच्चपुरुष
बहुत्वंसिद्धं॥तथासामान्येजन्मन्येकसात्विकःसुखीअन्यरजसोदुःखीअन्योस्तायसोमोहघान॥एवंत्रैगुण्यविप
र्ययापुरुषबहुत्वंसिध्यतीति॥अकर्तापुरुषउच्यते॥१८॥तस्माच्चविपर्यासात्॥सिद्धं॥साक्षित्वमसापुरुषस्य॥
कैवल्यंमाध्यस्थंदृष्टत्वापकर्तृभावश्च॥तस्माद्विपर्यासात्तस्माच्चयपोक्तेः॥त्रैगुण्यविपर्ययासात्॥विपर्यया
न्निर्गुणःपुरुषाविवेकीभोक्तेत्यादिगुणानांपुरुषस्यचेयोविपर्ययउक्तंस्तस्मात्सत्वरजस्तमस्युक्तभूतेषुसा
क्षित्वंसिद्धं॥पुरुषस्यास्यति॥योयमवहितोबहुत्वंप्रतिगुणरावकर्तारः॥प्रवर्ततेनिवर्ततेव॥साक्षीनप्रवर्ततेनाप
निवर्तते॥इतिच॥किंचान्यत्॥कैवल्यंकेवलभावःकेवलमन्यत्वमित्यर्थः॥त्रिगुणेभ्यःकेवलःअन्यस्मान्माध्यस्थं
मध्यस्थंभावः॥परिव्राजकवत्॥मध्यस्थपुरुषः॥यथाकश्चित्परिव्राजकोग्रामेणेषुकर्षणार्थंप्रवृत्तेषुकेवलोम
ध्यस्थःपुरुषोप्येवंगुणेषुवर्तमानेषुप्रवर्तते॥तस्मात्दृष्टत्वमकर्तृभावश्च॥यस्मान्मध्यस्थस्तस्मात्दृष्टावस्मा
त्दृष्टात्तस्मादकर्तापुरुषस्तेषांकर्मणामिति॥सत्वरजस्तमांसित्रयोगुणाः॥कर्मकर्तृभावेनप्रवर्तंते॥नपुरुषः
एवंपुरुषस्यास्तित्वमकर्तृकत्वंचासिद्धं॥ननुयद्यकर्तापुरुषः॥तत्कथमध्यवसायंकरोति॥धर्म्यंकरिष्याम्यधर्मं
नकरिष्यामि॥अतःकर्तृभवति॥नचकर्तापुरुषः॥एवमुभयथादोषःस्यादिति॥अतउच्यते॥१९॥तस्मात्तत्सं
योगादचेतनंचेतनावदिवलिंगं॥गुणाकर्तृत्वेचतथाकर्तेवभवत्युदासीनः॥इहपुरुषश्चेतनावात्तेनचेतनवता
संयुक्तंमहदादिलिंगंचेतनावदिवभवति॥तस्मात्गुणावसायंकुर्वंतीति॥नपुरुषयद्यपिलोकेपुरुषःकर्तागंतादृ
त्यादिच्युते॥तथातथापिकर्तापुरुषः॥तथागुणकर्तृत्वेचतथाकर्तेवभवत्युदासीनः॥गुणानांकर्तृत्वेसति

उदासीनोपिपुरुषःकर्ताइवनभवति॥परंपुनर्तात्रदृष्टांतोयथा॥अचोरश्चोरैःसहगृहीतः॥चोरवावगम्यते
एवंत्रयोगुणाःकर्तारस्तैःसंयुक्तःपुरुषःअकर्तापिकर्ताइवभवति॥कर्तृसंयोगादेवएवंव्यक्ताव्यक्तज्ञानंविभा
गोव्याख्यातोयद्विज्ञानान्मोक्षप्राप्तिरितिअथेतयोःप्रधानपुरुषयोःकिंहेतुःसंघातउच्यते॥२०॥पुरुषस्यदर्शना
र्थंकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्य॥पंग्वंधवदुभयोरपिसंयोगस्ततःकृतःसर्गः॥पुरुषस्यप्रधानेनसदुसंयोगोद
र्शनार्थंप्रकृतिमहदादिकार्यं॥भूतपर्यंतंपुरुषःपश्यति॥एतदर्थंसंयुक्तःपुरुषःप्रधानेन॥प्रधानस्यापिके
वल्यार्थंपुरुषेणसंयोगःपुरुषस्यदर्शनेन॥प्रधानस्यकैवल्यंसंपद्यते॥एतदर्थंप्रधानस्यपुरुषेणसहसंयोगः
सचसंयोगः॥पंग्वंधवदुभयोरपिदृष्टाः॥यथैकःपंगुरकश्चाद्यः॥एतौद्वावपिगलंतौमहतीमार्थनाख्यांस
र्थस्यदैवकृतादुपपृतस्तात्॥स्वबंधुभिःपरित्यक्तौदैवादितश्चेतश्चस्वगत्यावसंतौसंयोगमुपागतौ॥पुनस्तयो
रूढावविश्वासेनसंयोगोगमनार्थः॥दर्शनार्थश्चसंजातःअंधेनपंगुःस्कंधमारोपितः॥तदज्ञानेनमार्गज्ञो
धोयाति पंगुश्चांधस्कंधमारूढः॥एवंपुरुषेदर्शनशक्तिरास्ति॥पुंगुवत्॥नगमनक्रिया॥प्रधानेगमनशक्ति
रास्ति॥पुंगुवत्॥नगमनक्रिया॥प्रधानेगमनशक्तिरास्ति॥अंधवत्तुदर्शनशक्तिः॥यथाचानयोःपंग्वंधयोः॥
कृतार्थयोर्विभागोभविष्यति॥ईप्सितंस्थानंप्राप्तयोःएवंप्रधानमपिपुरुषंसामोक्षंकृत्वानिवर्तते॥पुरुषोपिप्र
धानंदृष्ट्वाकैवल्यंगच्छतितयोः॥कृतार्थयोर्विभागोभविष्यतिःकिंचान्यत्॥ततःकृतःसर्गःतत्संयोगेनकृतस्तत्
कृतसर्गः॥सृष्टिर्यथा॥स्त्रीपुरुषसंयोगात्सुतोत्पत्तिः॥तथाप्रकृपुरुषसंसंयोगात्सर्गस्यसमुत्पत्तिः॥
इदानींसर्गविभागदर्शनार्थमाह॥२१॥प्रकृतेर्महांस्ततोहंकारस्तस्माद्गुणश्चषोडशकः॥तस्मादपिषोड

MEMORIAL

शकात्पंच्याभ्यःपंचभूतानिप्रकृतिः॥प्रधानं॥ब्रह्मअव्यक्तंयद्बुधात्मकं॥मायेतिपर्यायः॥अलिंगस्यप्रकृतेःसकाशात्स
हानुसद्यतेमहानबुद्धिः॥स्मरतिः॥ख्यातिज्ञानंप्रज्ञा॥पर्यायैरुच्यते॥तस्माच्चमहतोऽहंकारउत्पद्यते॥अंकारोभूता
निवैकृतस्तैजसोभिमानपर्यायाः॥तस्माच्चगणाषोडशकः॥तस्मादहंकारात्षोडशकः॥षोडश्चरूपोगणउत्पद्यते॥स
यथापंचतन्मात्राणिशब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रमिति॥पंचबुद्धींद्रियाणितन्मात्राणि॥अणुसू
क्ष्मपर्यायवाअनितथैकादशेंद्रियाणि॥श्रोत्रत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणमिति॥पंचबुद्धींद्रियाणि॥वाक्पाणिपादपायू
पस्थाःपंचकर्मेंद्रियाणि॥उभयात्मकमेकादशंमनः॥एकमेषःषोडशकोगणोहंकारादुत्पद्यते॥किंच॥पंचभ्यःपंच
महाभूतानितस्मादपिषोडशकहणात्पंचभ्यःतन्मात्रेभ्यःसकाशात्पंचतन्मात्राणिउत्पद्यंते॥शब्दतन्मात्रोदाका
शं॥स्पर्शतन्मात्राद्वायुः॥रूपतन्मात्रात्तेजः॥सतन्मात्रादापः॥गंधतन्मात्रात्पृथिवी॥एवंपंचभ्यःपरमाणुभ्यः
पंचमहाभूतानिउत्पद्यंते॥युद्बुद्ध्यव्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्मोक्षः॥इतितत्रव्यक्तंमहदादिभूतपर्यंतंत्रयोविंशतिभे
द्व्याख्यातं॥अव्यक्तमपिभेदाभेदानांपरिमाणादित्वादिनाव्याख्यातंपुरुषोपिसंघातपरार्थात्वात्॥इत्यादिभि
र्हेतुभिर्व्याख्यातः॥एवमेतानिपंचविंशतितत्वानियेस्त्रैलोक्यंव्याप्तः॥तस्यतस्यभातत्वंतत्रोक्तं॥पंचविंशतित
त्वज्ञोयत्रेत्यादि॥तानियथाप्रकृतिपुरुषोबुद्धिरहंकारः॥पंचतन्मात्राणेकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानित्येतानि
पंचविंशतितत्वानि॥तत्रोक्तं॥प्रकृतेर्महानुत्पद्यते॥तस्यमहतःकिंलक्षणमित्येतदाह॥२२॥अध्यवसायोबुद्धि
र्धर्मोज्ञानंविरागमैश्वर्यं॥सात्विकमेतद्रूपं॥तामसमस्माद्विपर्यस्तं॥अधास्तिकोंकुरः॥तद्धि॥अध्यवसायःअयंघटो
यंपटः॥इत्येवमध्यसति॥यासाबुद्धिरितिलक्षते॥साचबुद्धिरष्टांगा॥सात्विकतासरूपंचेदात्॥तत्रबुद्धिःसात्वि

कंरूपंचतुर्विधंभवति॥धर्मोज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यमिति॥तत्रधर्मोनामदया॥दानयमनियमलक्षणः॥तत्रयमनिय
माश्चफलंजलाभिहिताः॥अहिंसासासूनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः॥यमाः॥शौचसंतोषतपः॥स्वाध्यायेश्वर
प्रणिधानानिनियमाः॥तत्रज्ञानंद्विविधं॥बाह्यमाभ्यांतरंच॥तथाबाह्यंनाम॥वेदाचत्वारश्चाङ्गानिकल्पव्याकरण
निरुक्तछंज्योतिषाख्यषडंगसंहिताः॥पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति॥अभ्यंतरंप्रकृतिपुरुषज्ञानंइयं
प्रकृतिः॥सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था॥अयंपुरुषश्शुध्धोनिर्गुणोव्यापीचेतनइत्यादि॥तत्रबाह्यज्ञाननिलोकर
क्षिलोकानुरागरत्यर्थः॥अभ्यंतरेणज्ञानेनमोक्षः॥वैराग्यमपिद्विविधं॥बाह्यमाभ्यंतरंच॥तथाबाह्यंदृष्टवि
षयेवैतृष्णामर्जनरक्षणदोषसंगहिंसादोषदर्शनाद्विरक्तस्य॥आभ्यंतरंप्रधानं॥अन्यतस्वेंद्रियजालसदृश
प्रिति॥विरक्तस्यमोक्षेसोयदुसद्यते॥तदाभ्यंतरेवैराग्यमिति॥एश्वर्यमीश्वरभावः॥तथाअष्टगुणं॥अणिमा
लघिमामहिमा॥गरिमा॥प्राप्तिः॥प्राकाम्यं॥ईशित्वं॥वशित्वं॥यत्रकामावसायत्वंचेति॥अणोर्भावअणिमासू
क्ष्मोभूत्वाविचरति॥महिमामहानभूत्वाविचरति॥लघिमाशाल्मलीतुलावयवादिष्वपिलघुतयापुष्पकेसराग्रेष्वपि
तिष्ठति॥गरिमागुरुत्वात्सर्वतादिरूपमाश्रित्यावतिष्ठते॥प्राप्तिः॥अमितंवस्तुयत्रतत्रावस्थितः॥प्राप्नोतिप्राकाम्यं
कामयतेयदेवेछति॥तदेवविदधातिइच्छाप्रकृतयात्रैलोक्यमपीष्टवशात्संवंवशीभवति॥यत्राकामावसायत्वं
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेयत्रकामस्तत्रैववसतोस्वेछयास्थानासनविहारानाचरति॥इतिचत्वार्यैतानिबुधेः॥सात्विका
निनिरूपितानि॥यदा सत्वनरजस्तमसीअभिभूतेस्तः॥तदापुरुषएतान्बुधिगुणान्धर्मादीन्याति किंचान्यत्॥
तामसमस्माद्विपर्ययस्तं॥अस्माद्धर्मादेर्विपरीतंतामसंबुधिरूपंतत्रधर्माद्विपरीतअधर्मः॥एवमज्ञानम ॥ १२ ॥

वैराग्यमनैश्वर्यमिति॥एवंसात्विकैस्तामसैः स्वरूपैरष्टांगाबुधिः॥त्रिगुणादव्यक्तादुपपद्यते॥एवंबुधिलक्षण
मुक्तं महंकारलक्षणमुच्यते २३ अभिमानोहंकारस्तस्माद्विविधःप्रवर्ततेसर्गः॥एकादशकश्चगणास्त
न्मात्रःपंचकश्चैव॥अभिमानलक्षणोहमितिभावोरंकारः॥अहंशब्देस्पर्शेरूपेरसेगंधेभिमानात्॥अहंकर
णात्अस्मितालक्षणोहंकारः॥प्रवर्ततेसर्गः॥एकादशकश्चगणःएकादशेंद्रियाणितथातन्मात्रोगणपंच
कः॥पंचलक्षणोपेतः॥शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगंधतन्मात्रलक्षणोपेतः॥किंलक्षण
कः॥सर्गरन्येतदाह २४ सात्विकएकादशकः॥प्रवर्ततेवैकृतादहंकारात्॥भूतादेस्तन्मात्रः॥संतामस्तेज
सादुभयं॥सत्वेनाभिभूतेयदारजस्तमसीअहंकारेभवतस्तदासोहंकारः॥सात्विकः॥तस्यपूर्वाचार्यःसंज्ञा
सता॥वैकृतइति॥तस्माद्वैकृतादहंकारादशइंद्रियगुणउत्पद्यते॥यस्मात्सात्विकानिविशुध्धानींद्रियाणि
स्वविषयसमर्थानीति॥तस्मादुच्यतेसात्विकएकादशइतिकिंचान्यत्॥भूतास्तन्मात्रः॥संतामसः॥साता
मसातेसत्वरजसीअहंकारेयदाभवतः॥तदासोहंकारस्तामसउच्यते॥पूर्वाचार्यैः संज्ञाकृताकृतादिरिति॥तस्मा
द्भूतोदेरहंकारात्तन्मात्रपंचकोगणउत्पद्यते॥भूतानामादिभूतस्तमोवदुलक्षणस्तेनोक्तंतामसइति किंच॥
तैजसादुभयंयदारसाभिभूतेसत्वतमसीअहंकारेभवतस्तदामोहंकारस्तैजसइतिसंज्ञातस्मात्तैजसादु
भयमुत्पद्यते॥उभयमित्येकादशकोगणः॥तन्मात्रश्चपंचकः॥योयंसात्विकोहंकारोवैकृताख्यःवैकृतोभू
त्वाएकादशेंद्रियाणिउत्पादयतिसतेजसमहंकारंगृह्णातिसात्विकोऽहंकारोवैकृताख्योनिःक्रियःसतैज
सयुक्तः॥इंद्रियोत्पत्तौसमर्थः॥तामसोऽहंकारोभूतादिसंज्ञिकः॥निःक्रियात्वात्तैजसेनाऽहंकारेणक्रिया

वतायुक्तः॥ तन्मात्राण्युसादयति॥तेनोक्तं॥तैजसादुभयमिति॥एवंतैजसेनाहंकारेणेंद्रियाणिएकादशपंच
तन्मात्राणिकृतानिभवंति॥सात्विकएकादशकइंद्रियगणःउक्तोयोवैकृतात्सात्विकादहंकारादुत्पद्यते तस्मा
कासंज्ञेत्याह॥२५॥ बुद्धींद्रियाणिचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनानितानि॥वाक्पाणिपादपायूपस्थाः क
र्मेंद्रियाण्याहुः॥चक्षु दीनिस्पर्शनपर्यंतानिबुद्धींद्रियाणिपुच्यतेस्पृश्यतेअनेने स्पर्शन ---------ची
व्यक्तःसिद्धः॥स्पर्शनसंज्ञाऽस्तितेनेहपठ्यतेस्पर्शनकानीति॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधानुपंचविषयानबुध्यंतेअवगच्य
तीतिबुद्धींद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानकर्मेंद्रियाण्याहुः॥कर्मकुर्वंतीतिकर्मेंद्रियाणितत्रवाग्वदति हस्तौ
नानाव्यापारतः॥पादौगमनागमनं॥पायुरुत्सर्गकरोति॥उपस्थःआनंदप्रजोत्पत्या॥एवंबुद्धींद्रियकर्मेंद्रियभे
देनदशेंद्रियाणिव्याख्यातानि॥मनएकादशंकिमात्मकंस्वरूपंचेति॥तदुच्यते॥२६॥ उभयात्मकमत्रमनःसंकल्प
कमिंद्रियंचसाधर्म्यात्॥गुणपरिणामविशेषान्नानात्वंबाह्यभेदाच्च॥अत्रेंद्रियवर्गेमनउभयात्मकंबुद्धींद्रियेषुबुद्धी
यत्रकर्मेंद्रियेषुकर्मेयत्र॥यथादेवदत्तोगोपालमध्येस्थितोगोपालत्वंमत्वमध्येस्थितामत्वंकरोति॥यस्मात्व
बुद्धींद्रियाणिवृत्तिंसंकल्पयंति॥कर्मेंद्रियाणिचतस्मादुभयात्मकंप्रनःसंकल्पयतीतिसंकल्पकं॥किंचान्यत्तुंद्रि
यंचसाधर्म्यात्॥समानधर्मभावात्॥सविकारादहंकारात्तबुद्धींद्रियाणिकर्मेंद्रियाणिचमनसासहोत्पद्यमानानि
मनसःसाधर्म्यंप्रतिपादयंति॥तस्मात्साधर्म्यात्मनोऽपिंद्रियामेवभेदानेकादशेंद्रियाणिसात्विकादहंकारादुत्पद्यमानानि॥तत्रमनसःकावृत्तिरिति॥संकल्पोवृत्तिः॥बुद्धींद्रियाणांशब्दादयोविषयाःकर्मेंद्रियाणां
वचनादयः॥अथैतानींद्रियाणिभिन्नानिभिन्नार्थग्राहकाणिकिमीश्वरेणस्वभावेनकृतानि॥यतः॥प्रधानकृत्य

र्म्य

हंकाराअचेतनाः॥पुरुषोप्यकर्तेत्याह॥इहसांख्यानांस्वभावोनामनकश्चित्कारणमास्ति॥तत्रोच्यते॥गुणपरिणाम
विशेषान्नानात्वंबाह्यभेदाच्च॥इमान्यवादशेंद्रियाणिशब्दस्पर्शरूपरसगंधाःपंचानांवचनादानविहरणिसर्गानं
दाश्चपंचानांसंकल्पश्चमनसएवमेतेभिन्नाःभिन्नानामर्थेद्रियाणामर्थाःगुणापरिणामविशेषात्॥गुणानांपरि
णामोगुणपरिणामः॥तस्यविशेषादिंद्रियाणांनानात्वं॥बाह्यार्थभेदाच्च॥अथैतन्नानात्वंनेश्वरेणनाकारणेनबुद्धा
नप्रधानेननपुरुषेणस्वभावात्॥कृतंगुणपरिणामेनेतिचेत्॥गुणानामचेतनत्वात्॥नप्रवर्तते॥प्रवर्ततएवंकथंवक्ष
तिदृष्टेवत्सवृद्धिर्निमित्तंक्षीरस्ययथाप्रवृत्तिरज्ञस्य॥पुरुषस्यविमोक्षार्थंतथाप्रवृत्तिःप्रधानस्य॥एवमचेतनागु
णाःइहकादशेंद्रियाणिस्वभावेनप्रवर्तंतेविशेषाःपितृकृतएवयेनोक्तेःप्रदेशेच रूपावस्थेकेनावस्थितं॥तथाघ्राणं
तथश्रोत्रंतथानजिह्वास्वदेशेस्वार्थंग्रहणायेव॥कर्मेंद्रियाण्यपियथायोग्यविषयःस्वविषयानतिक्रमेणेत्यर्थः॥
यथास्वार्थंसमर्थानिस्वदेशायकृतानि॥स्वभावा णपरिणामविशेषादेव तदर्थापियतउक्तं शास्त्रांतरेगुणागुणे
षुवर्ततेगुणानांयावृत्तिःसागुणविषयेतिवाह्यार्थविक्षेपागुणकृतारवित्यर्थःप्रधानंयस्यकारणमित्यर्थोद्र
व्यस्यकस्यवृत्तिरुच्यते॥२८॥ रूपादिषुपंचानामलोकनमात्रमिष्यतेवृत्तिःवचनादानविहरणोत्सर्गानंदाश्चपंचानां॥
मात्राशब्दोविशेषार्थः॥अविशेषव्यावृत्त्यर्थः॥यथाभिक्षामात्रंभुंक्तेनान्योविशेषइति तथाचक्षुरूपविशेषमा
त्रेवर्तते॥नरसादिषु॥एवंशेषाण्यपियथा॥चक्षुषोरूपंनिरूपारसोघ्राणस्यगंधःश्रोत्रस्यशब्दःत्वच
स्पर्शएवमेषाबुद्धींद्रियाणांवृत्तिःकथिता॥कर्मेंद्रियाणांकथ्यते॥वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाश्चपंचा
नांकर्मेंद्रियाणामित्यर्थःवाचोवचनं॥हस्तयोरादानंपादयोर्निहरणं॥पादयोर्भुक्तस्याहारस्यपरिणतोतन्मलो

सर्गः उपस्कस्यानंदः कृतोसन्निविषयावृत्तिरितिसंबंधःअधुनाबुध्यिअहंकारमनसांउच्यते स्वालक्षण्यावृ
त्तिस्त्रयस्यसैषाभवश्चसामान्य सामान्यकरण वृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचस्वलक्षणेभाव्यःस्वालक्षण्याभ
ध्यवसायोबुध्यिरिति लक्षणमुक्तं साएवबुध्यिरिति तथाभिमानोहंकारवृतिअभिमानलक्षणोभिमानरति॥
संकल्पर्कमनदृतिलक्षणमुक्तं तेनसंकल्पएवमनसोवृत्तिःत्रयाणांबुध्यहंकारमनसांस्वालक्षण्यावृत्तिः किंचा
न्यत् सैषाभवत्यसामान्या याप्रागभिहिता बुद्धिंद्रियाणांवृत्तिः सातेषामेवनसामान्य कर्मेंद्रियाणांचयावृ
त्तिः सातेषामेवनसामान्य अध्यवसायोबुध्यिरेवाभिमानोऽहंकरस्यैवसंकल्पोमनसएवृत्तिः साप्यसामा
न्याचेतिइदानींसामान्यावृत्तिरुच्यायंते सामान्यकरणांनांवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचप्राणाधानसमानोदानन्या
नइतिपंचवयवः सर्वेंद्रियाणांविषयेसाम्यान्यावृत्तिः यतः।प्राणोनामवायुःमुखंनासिकांतरगोचरस्तस्य
यत् स्यंदनकर्मतच्चयोदशविधस्यापिकरणस्यसामान्यावृत्तिः सतिप्राणेयस्मात्करणानामात्मालाभइतिप्राणः॥
पंजरशकुनिवत् सर्वस्यचलनंकरोतीतिप्राणनात् प्राणउच्यते तथाअपनयनादपानः तत्रयत्स्यंदनंतत्
सामान्यावृत्तिः ईंद्रियस्यगतस्यतथासमानोवक्तीयआहारादिसमनयनात्समानोवायुः तत्रयत्स्यंदनंत
त्सामान्यकरणवृत्तिः तथाऊर्ध्वगोहणादुत्कर्षादुन्नयनद्वा उदानः नाभिप्रदेशमस्तकांतरगोचर तत्रोदानेय
त्स्यंदनंसर्वेंद्रियाणांसामान्योवृत्तिः किंचशरीरव्याप्तिराभ्यंतरविभागश्चयेनक्रियते,सोशरीरव्यापिअ।
काशवद्यानस्तत्रय त्स्यंदनंकरणजालस्यसामान्यावृत्तिरिति एवमेतेपंचवायवः सामान्याकरणवृत्तिरि
त्युच्यंताः त्रयोविधस्यापिकरणस्यसामान्येत्यर्थः युगपच्चतुष्टयस्यवृत्तिः क्रमशश्चतस्यनदिष्टा

दृष्टेतथाप्यदृष्टेत्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः युगपच्चतुष्टयस्यतुबुध्यहंकारमनसामेकैकेंद्रियसंबंधेसतिचतुष्टयंभवति
चतुष्टयस्यदृष्टेप्रतिविषयाध्यवसाययुपतवृत्तिः बुध्यहंकारमनश्चक्षुंषियुगपदेककालंरूपंपश्यति स्थाणुरय
मिति बुध्यहंकारमनोत्रिद्वायुगप संगृह्णंति बुध्यहंकारमनोघ्राणानियुगपदधंगृह्णंति तथालक्तप्या
श्रोत्रमपिकिंच क्रमशश्चतस्यनिर्दिष्टा तस्येतिच उषयस्येवक्रमशश्चवृत्तिर्भवति तथाकश्चित्सुधिगछन्
हरादेवदृष्टावनांतः स्थाणुरयंपुरुषोवाइतिसंशयेसतितत्रोरूठांवस्त्रींपश्यति शकुनिंच ततोःस्यमनसासं
कल्पितेसंशयव्यवछेदभूताबुध्यिर्भवति स्थाणुरयमित्यभिमानोःहंकारश्चनिश्चयार्थस्थाणुरवेति एवंबु
हंकारमनश्चक्षुषांक्रमशोवृत्तिदृष्टा यथारूपे तथाशब्दादिष्वपिबोद्व्या दृष्टेदृष्टविषये किंचान्यत् तथा
प्यदृष्टेत्रयस्यत्रैकावृत्तिः अदृष्टेभनागतेकालेत्रयाणांबुध्यहंकारमनसांरूपेचक्षःपूर्विकात्रयस्यवृत्तिः॥
स्पर्शेत्वक्पूर्विकागंधेघ्राणपूर्विका रसेरसनपूर्विकाशब्देश्रवणपूर्विका बुध्यहंकारमानसामनागतेभविष्य
ति कालेतत्पूर्विकाबुध्यींद्रियपूर्विकाक्रमशोवृत्तिः वर्तमानेयुगपत्क्रमशश्चेतिकिंच ३१ स्वांस्वांप्रतिपद्यंते
परस्पराकूतहेतुकीवृत्तिं पुरुषार्थएवहेतुःकेनापिनकार्यतकरणं स्वास्वामितिचीक्षा बुध्यहंकारमनांसि
स्वांस्वांतिपरस्पराकूतहेतुकीमाकूतमादरसंभ्रमइतिप्रतिपद्यंते पुषार्थकरणायबुद्धिराकूतंज्ञात्वास्वंस्वं
विषयंप्रतिपद्यंते किमर्थामितिचेत् पुरुषार्थःकर्तव्यइतिगुणानांप्रवृत्तिः तस्मादेतानिकरणानिपुरुषा
र्थंप्रकाशयंति यद्यचेतनानीतिकथंप्रवर्तंते नकेनाचित्कार्यतेकरणंपुरुषार्थएवकायतीतिवाक्यशेषः॥
नकेनचिदीश्वरेणपुरुषेणकार्यते प्रबोध्यतेकरणंबुध्यादिकंत्रिविधंदशविधंचक्षुरादिचेदित्युच्यते ३२

करणंत्रयोदशविधंतदाहरणधारणप्रकाशकरं॥ कार्यंचतस्यदशाध्यहार्यंध्ययंप्रकाश्यंच॥ करणंमहदादित्रयो
दशविधंबोद्धव्यपंचबुद्धींद्रियाणिचक्षुरादीनिपंचकर्मेंद्रियाणिपाण्यादीनि॥ बुद्ध्यहंकारोमनइतित्रयोदशवि
धंकरणं॥तत्किंकरोतीत्यतआहितदाहरणधारणप्रकाशकरं॥ तत्राहरणंध्यारणंचकर्मेंद्रियाणिकुर्वंति॥प्रका
शं॥ बुद्धींद्रियाणिकथंकस्येतितदुच्यते॥ तस्यकरणस्यकार्यंकर्तव्यंदशधादशप्रकारंशब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यं॥
वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाख्यं॥ एतद्दशविधंकार्यंबुद्धींद्रियैःप्रकाशितंकर्मेंद्रियाण्याहरंति॥ धारयंतित्र
यथा॥ तमसिवर्तमानंघटंप्रदीपप्रकाशितंकरेणगृह्णाधारयति॥ एवंबुद्धींद्रियैःप्रकाशितंकर्मेंद्रिया
ण्याहरंति॥ चेतिकिंचान्यत्॥३३॥ अंतःकरणंत्रिविधंदशधाबाह्यंत्रयस्यविषयाख्यं॥ साप्रतकालंबाह्यंत्रि
कालमाभ्यंतरंकरणं॥ अंतःकरणमितिबुद्ध्यहंकारमानांसित्रिविधं॥ महदादिभेदात्॥ दशधाबाह्यंपंचबु
द्धींद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणिदशविधमेतत्करणंबाह्यं॥ त्रयस्यांतःकरणस्यविषयाख्यंबुध्यहंकारभोग्यं
सांप्रतकालंश्रोत्रंवर्तमानमेवशब्दंशृणोति॥ नातीतं॥ नापिभविष्यंतं॥ चक्षुरपिरूपंवर्तमानंपश्यतिनातीतं
नानागतं॥ त्वक्वर्तमानंस्पर्शंजिह्वावर्तमानंरसंघ्राणंगंधंवर्तमानंनातीतंनागतंवेति॥ एवंकर्मेंद्रियाणिवा
ग्वर्तमानंशब्देमुच्चारयतीतिनातीतंनागतंपाणीवर्तमानघटमादधते॥ नातीतंनागतं॥ पद्भ्यांवर्तमानंविह
रतोनातीतंनाप्यनागतंपायूपस्थौवर्तमानावुत्सर्गानंदौकुरुतोनातीतानागतौ॥ एवंबाह्यकरणंसांप्रतकालं
उक्तंसद्यज्ञानयुक्तंत्रिकालमाभ्यंतरंकरणंबुध्यहंकारमनांसित्रिकाविषयाणिबुद्धिर्वर्तमानंघटंबुध्यति ॥१४॥
अतीतमनागतंचेति॥ हंकारोपिवर्तमानेऽभिमानंकरोतिरसतीतेअनागतेचतथाभानोवर्तमानंसंकल्पंक

रोतीत्यतीतेअनागतेच॥ अतीतविषयग्राहिणीबुद्धिःतद्यथा॥ युधिष्ठीरभीमसेनावास्तां॥ अथभविष्यत्विषया
ग्राहिणिका सल्लोभवीति॥ एवंत्रिकालमाभ्यंतरंकरणमिति॥ इदानींमिंद्रियाणिकानिसविशेषंविषयंगृह्णंति॥
कानिकानिनिर्विशेषमितितदुच्यते॥ ३४॥ बुद्धींद्रियाणितेषांपंचविशेषाविशेषविषयाणि॥ वाग्वदतशब्द
विषयंशेषाण्यपिपंचविषयाणि॥ तेषांकरणानामधीयानिबुद्धींद्रियाणितानिविशेषविषयंगृह्णंति॥ विशेष
विषयंमनुष्याणांशब्दस्पर्शरूपरसगंधान्सुखदुःखमोहविशेषयुक्तान्बुद्धींद्रियाणिप्रकाशयंति॥ देवानांनि
र्विशेषान्विषयान्प्रकाशयंति॥ तथाकर्मेंद्रियाणांमध्येवाग्वदतिशब्दविषयं॥ देवानांमनुष्याणांवाग्वद
तिश्लोकानुच्चारयति॥ तस्मादेवानांमनुष्याणांचवाक्इंद्रियंतुल्यं॥ शेषाण्यपिवाक्व्यतिरिक्तानिइंद्रिया
णिपादपायूपस्थसंज्ञितानिपंचविषयाणि॥ पंचविशेषाःशब्दादयोयेषांतानिपंचविषयाणिशब्दस्पर्शरूपर
सगंधाःपाणौसंति॥ तथापंचशब्दादिविषयंलक्षणंघटंगृह्णा तथापादेंद्रियमपिपंचलक्षणपंचलक्षणायो
गविविहरतितथापायुइंद्रियंपंचलक्षणंपंचलक्षणमुत्सर्गंकरोति॥ तथोपस्थेंद्रियंपंचलक्षणंशुक्रमादंदयते॥
अन्यच्च॥ ३५॥ सांतःकरणाबुद्धिःसर्वविषयमवगाहतेयस्मात्तस्मात्त्रिविधंकरणं॥ द्वारिद्वारिणिशेषाणि॥
सांतःकरणाबुद्धिरहंकारमनःसहितेत्यर्थः॥ यस्मात्सर्वविषयवगाहतेगृह्णाति॥ त्रिष्वपिकालेषुशब्दादीन्गृ
ह्णाति तस्मात्त्रिविधंकरणं द्वारिद्वाराणिशेषाणिकरणानीतिवाक्यशेषः॥ किंचान्यत्॥ ३६॥ एतेप्रदीपक
ल्पाःपरस्परविलक्षणागुणाविशेषाःकृत्स्नंपुरुषस्यार्थंप्रकाश्यबुद्धेःप्रयच्छंति॥ यान्युक्तानिएतेगुणाविशेषाः॥
किंविशिष्टाःप्रदीपकल्पाःप्रदीपवत्॥ विषयंप्रकाशयंत॥ परस्परविलक्षणाविसदृशाभिन्नविषयाइत्यर्थः॥

गुणविशेषागुणेभ्योजाताः कृत्स्नंनिर्विशेषंपुरुषस्यार्थंबुद्धींद्रियाणिकर्मेंद्रियाणिअहंकारोमनश्चेतानिस्वंस्वमर्थं
प्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छंति॥ बुद्धिस्तंकुर्वेत्यर्थः॥ यतोबुद्धिस्तंसर्वेविषयंसुखदुःखादिकमुपलभते॥ दृष्टंचान्यत्॥३२॥
सर्वंप्रत्युपभोगंयस्मात्पुरुषस्यसाधयंति॥ बुद्धिः॥ सैवचविशिनष्टि॥ पुनः प्रधानपुरुषांतरंसूक्ष्मं॥ सर्वेंद्रियग
तंत्रिषष्टिकालेषुसर्वेप्रत्युपभोगंउगंप्रतिदेवमनुष्यतिर्यावुद्धींद्रियाणिकर्मेंद्रियद्वारेणसांतःकरणाबुद्धिःपु
रुषस्यसाधयति॥ संपादयति॥ यस्मात्॥ स्मात्सैवचविशिनष्टि॥ पुनः॥ सैवबुद्धिर्विशिनष्टि॥ प्रधानपुरुषयोर्वि
शेषविभागंकरोति॥ प्रधानपुरुषांतरंनानात्वमित्यर्थः॥ सूक्ष्ममित्यनेष्टिधिकृतस्यपश्चरणेरम्रा॥ प्रधानपुरु
षयोर्नानात्व॥ तयोरंतरारथंप्रकृति॥ सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था॥ इयंबुद्धिरयमहंकारएतानिपंचतन्मात्रा
ण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिअयंमन्यःपुरुषःएभ्योव्यतिरिक्तंइत्येवबोधयंतिबुद्धिबोधादपवर्गोभ
वतिपूर्वमुक्तंविशेषात्केविषयास्तांश्चदर्शयति॥ ३८॥ तन्मात्राण्यविशेषाश्चेभ्योभूतानिपंचपंचेभ्यः एतेस्मृताविं
शेषाः॥ शांतघोराश्चमूढाश्च॥ पंचतन्मात्राण्यहंकारात्सृज्यंते॥ शब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंगंधतन्मात्रंएतो
न्यविशेषाउच्यंते॥ देवानामेतेसुखलक्षणाविशेषायादुःखमोहरहिताः॥ तेभ्यः॥ पंचतन्मात्रेभ्यःपंचमहाभूतानि
पृथिव्यापस्तेजोवायव्याकाशानिसंज्ञानियानितान्युपपद्यते॥ एतेस्मृताविशेषाः॥ गंधतन्मात्रात्पृथिवीरस
तन्मात्रादायः॥ रूपतन्मात्रात्तेजः स्पर्शतन्मात्रावायुः॥ शब्दतन्मात्रादाकाशंपेतदुसन्नान्येतानिमहाभूतान्ये
तेविशेषामानुषाणांविशेषयाः॥ शांतासुखलक्षणाघोराद्दुःखलक्षणामूढामोहजनकाः॥ यथाकाशंक
स्यचिदवकाशादंतर्गृहीतैर्निर्गतस्यसुखात्मकंशांतंभवति॥ तदेवनिर्गतोवातवर्षाभिकृतस्यदुःखात्मकं

घोरंभवति॥ तदेवपंथानंगछतोवनेमार्गात्भ्रष्टस्यदिग्मोहान्मूढंभवति॥ एवंवायुर्घर्मार्तस्यशांतोभवति॥ शीना
र्तस्यघोरः॥ धूलिशर्कराविमिश्रोपिवामूढः॥ इत्येवंतेजःप्रभृतिपुद्दृष्टव्यं॥ अथान्येविशेषाः॥३९॥ सूक्ष्ममाता
पितृजाःसहप्रसूतैस्त्रिध्याविशेषाःस्युः सूक्ष्मास्तेषांनियतामातापितृजानिवर्तंते॥ सूक्ष्मास्तन्मात्राणियस्सं
गृह्णातुंतन्मात्रंशरीरंमहदादिलिंगंतिष्ठति॥ संचरति॥ तथामातापितृजाःस्थूलशरीरोपचारायकातुकाले
मातापित्रसंयोगे॥ शोणितशुक्रमिश्रीभावेनादरांताः सूक्ष्मशरीरोस्योपचकुर्वंति॥ तस्यूर्नमातुदयितनानावि
धरसेननाडीविवधेनाथाद्यते॥ तदाधेंशरीरं॥ सूक्ष्मैर्मातापित्रजैश्चसहमहाभूतैः त्रिध्यविशेषैरष्टादशंघाक
घूरःशिरःप्रभृतिषट्कोशिकं॥ रुधिरमांसस्नायुःशुक्रास्थिमज्जासंभृतमाकाशावकाशदानात्॥ तेजः
पाकात्॥ अपसंग्राहात्॥ पृथिव्याधारणात्॥ समस्तावयवोपेतंमातुरुदरार्धार्हंभवति॥ एवमेतेविधाविशेषास्युः॥ अ
त्राहः॥ केनित्याःकेचानित्याः सू॥ स्तेषानियताः सूक्ष्मास्तन्मात्रसंज्ञास्तेषांमध्येनियतानित्यास्तैरार्धंशरीर
मधर्मवशात्पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरजातिषुसंसरतिधर्मवशादेवादिलोकपालेषुएवमेतन्नियतं॥ सूक्ष्म
शरीरंसंसरति॥ यावत्तत्वज्ञानमुत्पद्यतेऽसन्नेज्ञानेविद्वान्शरीरंत्यक्त्वामोक्षंगछंति॥ तस्मादेतेविशेषाः सूक्ष्मा
नित्याइति॥ मातापित्रजानिवर्तंते॥ तत्सूक्ष्मंशरीरंयस्मात्त्यक्त्वैवमातापित्रजानिवर्तंते॥ मरणकालेमातापित्र
जंशरीरमिहैवतिष्ठत्यभूम्यादिषुप्रलीयते॥ यथातप्याचसूक्ष्मंचकथंसंसरति॥ तदाह॥४०॥ पूर्वोत्पन्नमसक्तंनि
यतंमहदादिसूक्ष्मपर्यंतं॥ संसरतिनिरूपभोगंभावैरधिवासितंलिंगं॥ पूर्वोत्पन्नमिति॥ यदालोकाःसमुत्पन्ना
प्रधानादिसर्गेतदासूक्ष्मशरीरमुत्पन्नमिति॥ किंचान्यत्॥ अत्राक्रमसंयुक्तोतिपशुयोनिमानुषदेवस्थानेषुग

छेतः सूक्ष्मत्वात्॥ कुत्र चिदसक्तं॥ पर्वतादणप्रतिहतप्रसरंसंसरति॥ गच्छति॥ नियतंनित्यंयावत्तज्ज्ञानमुत्पद्यते॥ताव
त्संसरति॥ तच्चमहदादिसूक्ष्मपर्यंतंमहानादेयस्यतन्महदादिबुद्धिरहंकारोमनइतिपंचतन्मात्राणिसूक्ष्मप
र्यंतंतन्मात्रपर्यंतंसंसरति॥ त्रीनपिलोकान्निरूपभोगं॥ भोगहहितं॥ तत्सूक्ष्मंशरीरं॥ मातापित्रजेनवा
ह्येनोपचयेनक्रियाधर्मग्रहणसमर्थंभवतीर्थः॥ भावैरधिवासितं॥ पुरुस्तात्॥ भावान्धर्म्यादीन्वक्ष्मामः॥
तैरधिवासितमुपपन्नंतल्लिंगमिति॥ प्रलयकालेमहदादीसूक्ष्मपर्यंतंकरणंयेतंप्रधानेलीयते॥ तस्मालिंगं
सूक्ष्मंकिंप्रयोजनं॥ त्रयोदशविधंसंसरति इत्येवमादीन्याह॥ ४१॥ चित्रंयथाश्रयमतेस्थाएवादिभ्योयथाविना
छायातद्वदविनाविशेषैः॥ नातिष्ठति लिंगंनिराश्रयंलिंगंचित्रंयथाकुड्यादाश्रयमृतेनतिष्ठति॥ स्थाएवादिभ्यः को
लकादिभ्यो विनायथाछायानतिष्ठति॥ तैर्वितानभवति॥ आदिग्रहणात्यथा॥ शैल्यंचनाद्रिं विना॥ एवमग्निरू
ष्मंवायुं॥ स्पर्शंविना॥ आकाशमवकाशं विना॥ पृथिवीगंधंविनागंधोवापृथिवीं विनैवंतद्वदतेनन्यायेनाविना
शेषैः॥ अविशेषैः॥ सूक्ष्मान्मात्रैर्विनानतिष्ठतिनिराश्रयमाश्रयरहितं लिंगं॥ त्रयोदशविधंकरणमित्यर्थः॥ किमर्थं
तदुच्यते॥ पुरुषार्थःहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन॥ प्रकृतेर्विक्लवयोगात्॥ नटवद्व्यवतिष्ठते॥ लिंगं॥ पुरुषार्थः
कर्तव्यइति॥ प्रधानंवर्तते॥ सचद्विविधः॥ शब्दादिकपलब्धिलक्षणोगुणंपुरुषांतरोपलब्धिलक्षणश्चशब्दादिकपल
ब्धिर्वक्ष्यादिषुलोकेषुभोगावाप्तिः॥ गुणपुरुषांतरोपलब्धिर्मोक्षइति॥ तस्मादुक्तंपुरुषार्थहेतुकमिदं सूक्ष्मंशरी
रंप्रवर्तनेइति॥ निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन निमित्तकंपुरुषस्यानधर्मादिकंचवक्ष्यामः॥ नैमित्तिकमूर्ध्वग
मनादिपुरुस्तादेववक्ष्यामः॥ प्रसंगेनप्रकृत्याप्रकृतेः प्रधानस्यविक्लवयोगात्॥ प्रक्लवयोगात्॥ यथाराजास्व

राष्टविक्लव्यादिगच्छति॥ तत्करोति॥ तथाप्रकृतिः सर्वत्रविक्लव्ययोगात्॥ निमित्तंनैमित्तिकप्रसंगेनव्यवतिष्ठते॥लिं
गंव्यवस्थाकरोतिलिंगंहिसूक्ष्मैः परमाणुभिः स्तन्मात्रैरर्चितंशरीरंत्रयोदशविधंकरणोपेतंमानुषादिवतिपद्य
योनिषुव्यवतिष्ठते॥ कथंनरवत॥ यथानरः पटांतरेणप्रविश्यदेवोभूत्वानिर्गच्छति॥ पुनर्मानुषः पुनर्विदूषकः एवंलिं
गंसंसइतित्यक्तंतत्कोभावइत्यह॥ ४३॥ सांसिद्धिकास्तुभावाःप्रकृतेर्वैकारिकाश्चधर्माद्याः॥ दृष्टाः करणाश्रयि
णः कार्याश्रयिणश्चकललाद्याः॥ त्रिविधाभावाश्चित्यंते॥ सासिद्धिकोवैकारिकाश्च॥ तत्रसांसिद्धिकायथा॥भा
वतः कपिलस्यादिसर्गेउत्पद्यमानद्यमानस्यचत्वारोभावाः समुत्पन्नः॥ धर्मोज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यमितिप्राकृताः क
थ्यंतेब्रह्मणश्चत्वारपुत्राः सनकश्चसनंदनश्च॥ सनातनसकुमाराः॥ बभुवुः तेषामुत्पन्नकार्यकाणांशरीरवतांपो
ढ्रावषाणामेतेचत्वारोभावाः समुत्पन्नाः॥ तस्मादेतप्राकृतांवैकृताउच्यते यथाचार्यमूर्तिनिमित्तंकृत्वास्मद
र्शनांज्ञानमुत्पद्यतेज्ञानाद्वैराग्यंवैराग्याद्धर्मः॥ धर्मादैश्वर्यमिति॥ आचार्यमूर्तिर्विकृतिरिति॥ तस्माद्वैकृता
भावाउच्यतेयैरधिवासितंलिंगंसरति॥ एतेचत्वारोभावाः॥ साधिकातामासाविपरीताः॥ सात्विकयेतद्रूपंताप
समस्माद्विपर्ययस्तामिति॥ अत्रचाख्याताः॥ एवंमर्शेधर्मोज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यमिति अर्शोभावाः कथंते॥
दृष्टाकरणाश्रयिणः बुद्धिकरणंतदाश्रयेणएतेभावाः॥ एतदुक्तंभवति॥ अध्यवसायोबुद्धिर्धर्मोज्ञानमित्या
दिकार्याश्रयिणश्चकललाद्यायमतापित्रजाइत्युक्तः॥ शुक्रशोणितसंयोगेविशिष्टहेतुकाः कललाद्याः
बुद्दमांसपेश्यादिप्रभृतयः॥ तथाकौमारयौवनस्तनविन्यासादयश्च॥ भावंतेपानरसनिमित्ताजायंतेइतिनिमित्तप्र
संगेनेतियदुक्तंतदुच्यते॥ ४४॥ धर्मेणगमनमूर्ध्वगमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण॥ ज्ञानेनचापवर्गोविपर्ययादिष्य

तेबंधः॥ धर्मेणगमनमूर्ध्वंधर्मेनिमित्तंरूक्षोपगच्छति॥ उ॥ मित्यष्टौस्थानानिगद्यंते॥ तद्यथा। ब्राह्म्यं प्राजापत्यं सौम्यं। ऐंद्रं। गांधर्वं। यम्यं। सक्षसं। पैशाचमिति॥ तत्सूक्ष्मशरीरंगच्छंति॥ अधर्मेणपुनरधस्तात्पशुमृगपक्षीसरीसृ
प॥ वरांतेषुअधर्मनिमित्तंरूक्षा॥ ज्ञानेचापवर्गोयतः॥ पंचविंशतितत्वज्ञानंतेनज्ञानेननिमित्तेनापवर्गोमोक्षः॥
तत्सूक्ष्मंशरीरंनिवर्तते परमात्मायमुच्यते॥ आज्ञानंनिमित्तंबंध्योनैमित्तिकः सचत्रिधा॥ प्रकृतौवैकारिको
दक्षिणावंधइति॥ वक्ष्यतिपुरस्तात्यन्नयुक्तं॥ प्राकृतेनचबंधोनतथावैवैकारिकेणचादक्षिणाभिमिस्तृतीयेन
वद्धोज्ञानेनउच्यते॥ ४५॥ वैराग्यात्॥ प्रकृतिलयः॥ संसारोभवति॥ एजसाद्रागात्॥ ऐश्वर्यादविघातोविपर्ययात्तद्वि
पर्यासः॥ यथाकस्यचित्वैराग्यमास्तिनचतत्ज्ञानंतस्मादज्ञानपूर्वात्वैराग्यात्प्रकृतिलयः॥ मृतोऽष्टासुप्रकृ
तिषुप्रधानबुद्ध्यहंकारतन्मात्रेषुलीयतेनष्टो॥ ततोभूयोऽपिसंसरतियथासंसारोभवतिराजसा॥ गात्॥ योयंरा
जस्योरागःयज्ञादिरागियेनामुष्मिन्लोके॥ क्रयक्रीयमाणंषंचसुखमनुभवतिएतस्माद्राजसाद्रागात्॥ संसारो
भवति॥ ऐश्वर्यादविघातः॥ तदैश्वर्यमष्टगुणमणिमाद्यंयुक्तं॥ तस्मादैश्वर्यानिमित्तादविघातोनैमित्तिकोभवति॥ ब्राह्म्यादि
षुस्थानेष्वैश्वर्येनविहन्यते॥ किंचान्यत्॥ विपर्ययान्नद्विषयसिद्धः॥ तस्मादविघातस्यविपर्यावोविघातोभवति॥ अनैश्वर्यं
सर्वत्रविहन्यते॥ एषनिमित्तनैमित्तिकभेदःषोढाविधोव्याख्यातः॥ तत्रप्रकृतिलयः॥ प्राकृतोवधउच्यते॥ ऐश्वर्यनिमित्तो
योयमविद्याव्याख्यातः॥ राजसाद्रागात्॥ यज्ञादिदक्षिणावंधप्रत्युच्यते॥ एवंत्रयोवंधः॥ यएषनिमित्तनैमित्तिक
भेदेनषोऽष्टाविधः॥ सर्गोव्याख्यातः॥ सकिमात्मकइत्याह॥ ४६॥ एषप्रत्यसर्गोदपिविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः॥ १७
गुणवैषम्यविमर्दानितस्याभेदास्रूपंचाशत्॥ यथाएवषोऽष्टाविधोनिमित्तनैमित्तिकभेदाव्याख्यातः॥ तथाएषप्र

त्ययेसर्गउच्यति॥ प्रत्ययोबुद्धिरिति॥ रूक्षाअध्यवसायोबुद्धिधर्मोज्ञानमित्यादि॥ सचप्रत्यपसर्गश्चतुर्द्धाभिद्यते॥ विपर्य
याशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः॥ इतिभेदात्॥ तत्रविपर्ययः॥ संशयज्ञानंयथाकस्यचित्स्थाणुदर्शनेस्थाणुरयंपुरुषोवेतिसं
शयः॥ अशक्तिर्यथातमेवस्थाणुसम्यक्दृष्टंसंशयंधेनुंनशक्नोति॥ इतिअशक्तिः॥ एवंतृतीयंतुष्ट्याख्योयथा॥ तमेवस्था
णुंज्ञातुंसंशयितुंयानेच्छतिकिमनेनस्थाकमित्येषाऽष्टिरितिचतुर्थःसिद्ध्याख्यः॥ यथारूपंद्रियेणस्थाणुरूढांवद्वीपश्य
ति॥ राकृतिंच॥ ततोस्यसिद्धिर्भवति॥ स्थास्यमिति॥ एवमस्यचतुर्विधस्यप्रत्ययसर्गस्यगुणवैषम्यविमर्दानितस्याभेदा
स्रूपंचाशत्॥ योयंसत्वरजस्तमसांगुणानांवैषम्यात्॥ विमर्दास्तेनतस्यप्रत्ययसर्गस्यपंचाशत्भेदाभवंति॥ यथाकापिस
लमुल्करंरजस्तमसीउदासीनेतथाक्रोपिरजःक्रोपितमः॥ इतिभेदाःख्यंते॥ ४७॥ पंचविपर्ययभेदाभवंतिअशक्तेश्च
करणंवैकल्यात्॥ अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवध्यसिद्धिः॥ पंचविपर्यभेदास्तेयथा॥ तमोमोहोमहामोहस्तमिस्रोधता
मिस्रःतिएषानात्मभेदावक्ष्यंतेअनंतरमेवेतिअशक्तेरूक्षाविंशतिभेदाभवंतिकरणस्यवैकल्यात्तानपिवक्ष्यामः॥
तथाऽष्टिर्नवध्यर्ऊर्ध्वश्रोतसिराजसानिज्ञानानितथाष्टाधासिद्धिः॥ सात्विकानिज्ञानानिऊर्द्धश्रोतसिएतेक्रमेणेवक्ष्यंते॥
तत्रविपर्ययभेदाउच्यंते॥ ४८॥ भेदस्तमोऽष्टविधोमोहस्यचदशविधोमहामोहस्यस्त—श्रोशद्दशधाभवत्यंधतामिस्रः॥
तमसस्त्वावदृष्टविधोभेदोद्विरुच्यते॥ सोऽष्टासुप्रकृतिषुलीयते॥ प्रधानबुध्यहंकारपंचतन्मात्राख्यासु॥ तत्रलीनमात्मा
नंमन्यते॥ मुक्ताहमिति॥ एषतमोभेदः॥ अष्टविधोमोहस्यअष्टविधिमोहस्यअष्टविधएवेसर्थः॥ तत्तदृष्टगुणमणि
माद्यैश्वर्यतत्रसंगादिंद्रादयोदेवमोक्षंनप्राप्नुवंति॥ पुनश्चतेसंसरंत्येषाऽष्टविधोमोहरतिदशविधोमहामोहः॥ शब्द
स्पर्शरूपरसगंधादेवानामेतेपंचविषयाःसुखलक्षणाः॥ मानुषाणामप्येतएवशब्दादयःपंचविषयाः॥ एवमेतेषुदशसु

महामोहरति॥तामिस्रोऽष्टादशधाऽष्टविधमैश्वर्यं॥ दृष्टानुश्रविषयादशाएतेषामष्टदशानांसंपदमनुनंदतिविपदंमनु
पदंशोचंतइत्येषोऽष्टादशविधोविकल्पः॥ तामिस्रोयथातामिस्रोऽष्टागुणमैश्वर्यं दृष्टानुश्रविकादशाविषयाःतथाअंध
तामिस्राअप्यष्टादशभेदाएवकिंतु विषयसंपतौसंभोग्यकालएवम्यते॥अष्टगुणेश्वर्याद्भ्राम्यते॥ततस्तस्य
महन्दुःखमुत्पद्यते॥सोंधतामिस्रइति॥एवंविपर्ययभेदास्ततः प्रभवयःएवंप्रत्येकंभिद्यमानाद्विषष्टिभेदाःसं
तुष्टाः॥इतिअशक्तिभेदाःकथ्यंते॥४९॥एकादशेंद्रियबधैः सहबुद्धिवधैश्चरशक्तिरुद्दिष्टासप्तदशधाबुद्धि विप
र्ययात्॥तुष्टिसिद्धीनां॥भवत्यशक्तेश्चकरणवैकल्यात्॥अष्टाविंशतिभेदाइत्युद्दिष्टं॥तत्रैकादशेंद्रियबधावा
धिर्यमंध्यता॥प्रसक्तिरुपजिह्विका॥घ्राणपाकोमूकता॥कुंणित्वंपुंगता॥गुदावर्तक्लैव्यमुच्यादमिति॥सहबु
द्धिरेवंधीशक्तिरुद्दिष्टा॥येबुद्धिवधास्तैः॥सहाशक्तेरष्टाविंशतिभेदाभवंति॥सप्तदशवधाबुद्धेः येबुद्धेःसप्तदशव
धातुष्टिभेदासिद्धिभेदवैपरित्येनतुष्टिभेदानवासिसिद्धिभेदाअष्टौ॥येतद्विपरीतास्तैः सहएकादशवधाएवअ
ष्टाविंशतिविकल्पअशक्तिरिति॥विपर्ययातुष्टिसिद्धीनामेवभेदक्रमोदृश्यः॥तत्रतुष्टिर्नवधाकथ्यते॥९॥आ
त्मनिभयाअध्यात्मिका॥ताश्चप्रकृत्य॥पादानकालभाव्याख्याः तत्रप्रसाख्यायथा॥कश्चित्प्रकृतिंवेत्ति॥तस्यास
गुणनिर्गुणत्वं॥चेतनाचेतनत्वं तत्कार्यमविज्ञायैव॥केवलंतुष्टस्तस्यनास्तिमोक्षेपथः एषाप्रकृत्याख्या॥उपादान
ख्याकश्चिद्वज्ञायेतत्वानुपादानग्रहणंकरोति॥त्रिदंडकमंडलुपवित्रिकादिभ्योनमोक्षः॥इत्येषातुष्टिरुपादाना
ख्या॥तथाकालाख्या॥कालेनमोक्षोभविष्यति॥रतिर्किंत्वज्ञानाभ्यासेनेत्येषाकालाख्या॥तुष्टिस्तस्यापिनास्ति
मोक्षः॥तथाभाग्याख्या॥भाग्येरवमोक्षोभविष्यतीविभागाख्याचतुर्थीतुष्टिः एवमेताआध्यात्मिकाश्चतु

स्रस्कण्यो॥बाह्याविषयोपरमाच्चपंचबाह्यास्कण्यः॥पंचविषयोपरमात्॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधेभ्यः॥उपरतः॥अर्जन॥
रक्षणक्षयसंगतिहिंसादर्शनात्॥विषयनिमित्तं॥कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यप्रतिग्रहसेवाकार्या॥एतदर्जनदुःखं॥
अर्जितानांरक्षणेदुःखं॥उपभोगात्क्षीयंतरतिक्षयदुःखंतथाविषयोपभोग्यसंगेपिक्षतेनास्तींद्रियाणामुपः
रतिसंगदोषदर्शनात्॥पंचविषयोपरमाख्यंच तु वमाख्याति॥बाह्यभेदात्॥नवतुष्टयःतासांनामानि॥आ
स्त्रोतरप्रोक्तान्यंभःसलिलंउद्घोदृष्टिः॥स्रुतारस्रुपारस्रुनेत्रंशरीरमुत्तमांगकइति॥आसांतुष्टीनांविपरीता
शक्तिभेदावुध्यिवध्याभवंति॥अनंभोअसलिलं॥अनोघइत्यादि॥वैपरीत्याबुद्धिवध्या॥इतिसिद्धिरुच्यते॥
इहःशब्दोध्ययनंदुःखविघातत्रयंसुहृत्प्राप्तिः दानंचसिद्धयोष्टौसिद्धेः पूर्वेकुरासिद्धिः॥इहोनामयथा
कश्चिन्नित्यमूहतोकिमिहसत्यं किंपरंनैश्रेयसंकिंकृत्वाः॥कृतार्थस्यादितिचिंतयतोज्ञानमुत्पद्यते॥प्रधानाद्
न्यएवपुरुषइति॥अन्योबुद्धिरन्योहंकारोऽन्यानितन्मात्राणिइंद्रियाणीति पंचमहाभूतानीतिसर्वंपंचविंश
तितत्वज्ञानमुत्पद्यते॥येनमोक्षोभवति॥एषाइहाख्याःसिद्धिःप्रथमासिद्धिः॥शब्दशब्दज्ञानंप्रथानपु
रुष॥बुद्धिर्हंकारतन्मात्रेंद्रियपंचमहाभूतविषयंपरिज्ञानंभवति॥ततोमोक्षइत्येषाशब्दाख्यासिद्धिः॥अ
ध्ययनंवेदादिशास्त्राध्ययनासंचविंशतितत्वज्ञानमवमोक्षाइत्येषाइतीयादुःखविघातत्रयआध्यात्मिकाधि
भौतिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयविघातायगुरुंसमुगम्यतदुपदेशान्मोक्षंयाति॥एषाचतुर्थीसिद्धिःदुःख
त्रयभेदात्रविकल्पाइतिषट्सिद्धयः॥तपासृष्टसाप्तिः॥यथाकश्चित्स तत्फलात्तज्ञानमभिगम्य
मोक्षंगच्छति॥इत्येषासघमीदानंचसिद्धयोष्टौ॥यथाकश्चिद्रुगवतांप्रतिश्रेयोषधदानेनविदंडकुंडिका

दीनांग्रासाच्छादनादिनी ग्विदानेनोपरूप्यतेभ्योज्ञानमवाप्यमोक्षयोत्यघाअष्टमांसिध्दिः॥असामष्टानांसिध्दा
नांशास्त्रातेरसंज्ञाकृता॥तारंकृतारं॥तारयंतंप्रमोदंप्रमुदितंमदोनं॥रम्भकंसदाप्रकृत्युदितमितिआसां
विपर्ययात्बुध्देर्वधाख्यातिपरीक्तााअशक्तोनिक्षिप्ता॥अतारमकृतारमतारयंत्यादिद्रष्टव्यं॥अश
क्तिभेदाअष्टाविंशतिउक्ता॥स्ते॥सहबुध्दिवधैरेकादशेंद्रियवधाइतितत्रतुष्टिविपर्ययानवासिद्धीनावि
याष्टौ॥एवमेतेसप्तबुध्दिबधाएतैःसहैंद्रियवध्यअष्टाविंशतिरशक्तिभेदाःपश्चात्तुकथिताइति॥विपर्यया
शक्ति॥तुष्टिसिद्धीनामेवमुद्देशोनिर्देशश्चकृतइति॥किंचान्यत्॥सिद्धेःपूर्वेकुशास्त्रिविधः॥सिध्देपूर्वा
विपर्ययाशक्तिर्उषयोयास्ताएवसिध्देरंकुशरूपद्वेदादेयंत्रिविधः॥यथाहस्तीगृहीतोकुशेनवश्योभवति॥ए
वंविपर्ययाशक्तिंरूक्तष्टिभिर्गृहीतालोकोज्ञाननाप्नोति॥तस्मादेताःपरित्यज्यसिद्धिःसेव्या॥सिध्देःस्तत्व
ज्ञानमुत्पद्यते॥तत्वज्ञानात्॥मोक्षइति॥यदुक्तभावैरधिवासितंलिंगंसंसरतितत्किंकेनविनानभवतीत्याप
ह॥५२॥नविनाभावोर्लिंगं॥नविनालिंगेनभावनिर्वृत्तिर्लिंगाख्योभावाख्यश्च॥तस्माद्विपविधःप्रवर्ततेरति
सर्गः॥भावैर्विनालिंगंनभवतिलिंगेनविनाभावाअपिचनभवंति॥यथाग्निनाविनाउष्णतानास्ति॥उष्ण
तयाविनाअग्निर्नभवति॥वास्तवरविषाणवत्॥जगउत्पत्तिर्भावलिंगयोः॥यत्रभावास्तत्रलिंगंयलिंगंतत्रभा
वाः॥रूतस्माद्भावाख्योलिंगाख्यश्चद्विविधःप्रवर्तते॥सर्गइतिकिंचान्यत्॥५३॥अष्टधैकल्पोदैवस्तियरूयो
निश्चपंचविध्येभवति॥मानुष्यंचैकविधंराक्षसंपैशाचं॥रतिएवमष्टदेवसर्गः॥तिर्यगिति॥पशुमृग
पक्षिसरीसृपरूथावरांताःपंचध्यामानुष्यंएकएवभेदएवचतुर्दशविधोभूतसर्गः॥विष्वापिलोकेषुगुणत्र

यमास्ति॥तत्रकस्मिन्नधिकगुणइत्युच्यते॥ऊर्द्धंसत्वविशालस्तमोविशालश्चमूलतसर्गःमध्येरात्रौविशालो
ब्रह्मादिरूतंवपर्यंतः॥ऊर्द्ध॥षष्टास्कंदेवरूथानेषुसत्वविशालः॥सत्वविस्तारः॥सत्वोत्कटः॥सत्वसर्गइति॥तत्रा
पिरजस्तमसीस्तः॥तमोविशालश्च॥तमसाविशालोमूलतःपश्चादिषु॥रूथावरांतेषुतमःसर्गस्तमसाधिक्ये
नव्याप्तः॥तत्रापिसत्वरजसीस्तः॥मध्येमानुषरजउत्कटं॥तत्रापिसत्वरजसीविधेते॥तस्मात्॥दुःखप्रा
यामानुष्याः॥एवंब्रह्मादिरूथावरांतइत्यर्थः॥एवंभौतिकसर्गः॥लिंगसर्गः॥भावसर्गः॥भूतसर्गः॥त्रयो
दैवमानुषतैर्यग्योनाएषप्रधानपुरुरूकृतषोढासर्गः॥५५॥तत्रजरामरणकृतंदुःखंप्राप्नोति॥चेतनःपुरुषः
लिंगस्याविनिवृत्तेतस्माद्दुरवंसमासेनतत्रेति॥तेषुदेवमानुषतिर्यग्रूयोनिषुजराः॥कृतंमरणकृतंचदुःखंच
तनश्चेतननवान्पुरुषः॥प्राप्नोति॥नप्रधानं॥नबुद्धिर्नाहंकारोतन्मात्राणींद्रियाणं॥नमहाभूतानिचेति॥किय
तंकालंपुरुषोदुःखंप्राप्नोतिइतितद्यनक्ति॥लिंगस्याविनिवृत्तेयतन्महदादि॥लिंगंशरीरेणाविरूयतत्तत्र
भवति॥तत्यावन्न निवर्तते॥संसाशरीरामिति॥संक्षेपेणत्रिषुसर्गरूथानेषुपुरुषोजरामरणामिति॥कृतंदुः
खंप्राप्नोतिः॥लिंगस्याविनिवृत्तेः॥लिंगविनिवृत्तियावत्॥लिंगविनिवृत्तौमोक्षाभवतिमोक्षप्राप्तौनास्तिदुः
खमिति॥तत्पुनः॥केननिवर्तते॥यदापंचविंशतितत्वज्ञानंभवति॥सत्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणं॥इदंप्रधन
मियंबुध्दिरयमहंकारः॥पंचतन्मात्राण्येकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिएभ्योऽन्यःपुरुषोविसदृशोर
त्येवं ज्ञानाल्लिंग विनिवृत्तौततोमोक्षः॥इति॥प्रकृतेकिंनिमित्तमारंभइत्युच्यते॥५६॥इत्येषप्रकृतिकृतोम
हदादिविषयभूतपर्यंतःप्रतिपुरुषविमोक्षार्थंस्वार्थंपरार्थंवापरार्थआरंभः॥रत्येषपरिसमाप्तोनिर्देशश्चप्रकृतिकृतो

प्रकृतिकरणप्रतिक्रियायांआरंभोमहदादिविषयभूतपर्यंत:॥ प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्संचतन्मा
त्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचतन्मात्रेभ्यो:पंचमहाभूतानिरत्येषप्रकृतिकृतोमहदादिविपर्ययभूपर्यंत:प्र
कृतिविमोक्षार्थंपुरुषंप्रतिदेवमनुष्यतिर्यग्भागवतानांविमोक्षार्थमारंभ: कथंरूढार्थइवपरार्थआरंभ:॥
यथाकश्चित्स्वार्थंत्यक्त्वामित्रकार्याणिकरोति॥ एवंप्रधानंयत:॥ प्रधानस्यपुरुषोनकिंचत्प्रत्युपकुरुते॥
स्वार्थएवनस्वार्थ:॥ परार्थएवार्थ:॥ शब्दविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषांतरोपलब्धि:॥ त्रिषुलोकेषुशब्दादिवि
षये:पुरुषायोभावितव्या: अंतेचमोक्षेणेति॥ प्रधानस्यप्रवृत्ति:॥ तथाचोक्तं कुंभवत्॥ प्रधानंपुरुषार्थंकृत्वानि
वर्तइति॥ अत्रोच्यते॥ अचेतनंप्रधानंचेतनपुरुषइतितत्कथंप्रवर्तते॥ तथात्रिषुलोकेषुशब्दादिभि:विष
यै:पुरुषोभोग्य॥ अंतेचमोक्ष:कर्तव्यइतियत:अचेतनानामपिप्रवृत्तिर्दृष्टानिदर्शनेश्च यस्मादाह:॥६०॥
वत्सविवृद्धिनिमित्तंक्षीरस्ययथाप्रवृत्तिरज्ञस्यपुरुषविमोक्षनिमित्तंतथाप्रवृत्ति:॥ प्रधानस्य॥ तृणोदकं
गवाभक्षितंपीतंक्षीरभावेनपरिणम्यवत्सविवृद्धिंकरोति॥ पुष्टेचवत्सेनिवर्तते॥ एवंपुरुषविमोक्षनिमित्तं
प्रधानस्याद्यस्यप्रवृत्तिरिति॥ किंचान्यत॥ ५८॥ औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थंयथाक्रियासुप्रवर्ततेलोक:॥ पुरुषस्यवि
मोक्षार्थंतथाप्रवृत्तंव्यक्तं॥ यथालोकेदृष्टविषयेसुकेसतितस्यनिवृत्त्यर्थंक्रियासुप्रवर्ततेगमनागमनलक्षणा
सुकृतकार्योनिवर्तते॥ तथापुरुषस्यविमो र्थंशब्दादिविषयोपभोगोलेपेविलक्षणं॥ पुरुषार्थंकृत्वा॥ श्रु
णापुरुषांतरोपलब्धिलक्षणंद्विविधं॥ पुरुषार्थंकृत्वाप्रधानंनिवर्तते किंचान्यत॥ ५९॥ रंगस्यदर्शयित्वा
निवर्ततेनर्तकीयथानृत्यात्॥ पुरुषस्यतथात्मानंप्रकाश्यविनिवर्ततेप्रकृति:यथानर्तकीशृंगारादिर

सैहास्यादिभावैश्चनिवर्तगीतवादित्रनित्यानिरंगस्यदर्शयित्वाकृतकार्यानित्यान्निवर्तते॥ तथाप्रकृतिरपि
पुरुषस्यात्मानंप्रकाश्यबुध्यहंकारतन्मात्रेंद्रियमहाभूतभेदेनदर्शयित्वानिवर्तते॥ कथंकस्यचिन्निवर्तते त
दाह॥ ६०॥ नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिण:पुंस:॥ गुणवत्यगुणस्यसतस्तस्यार्थमापार्थकंचरति॥
नानाविधैरुपायै:प्रकृति:पुरुषस्योपकारिणीअनुपकारिण:पुंस:कथमानुषतैर्यग्योनिभावेनसुखदु:
खमोहाकेनशब्दादिविषयभावेनच॥ एवंनानाविधैरुपायै:आत्मानंप्रकाश्याहंमन्यत्वमन्यइतिनिवर्तते॥
ततोनित्यस्यतस्यार्थमपार्थकंचइति॥ यथाकश्चिसरो पकारीसर्व्यस्योपकुर्ते नात्मन:॥ प्रत्युपकारमीहते
एवंप्रकृति:पुरुषार्थंचइति॥ पश्चाद्दुष्टमात्मानंप्रकाश्यनिवर्तते॥ निवर्त्यचकिंकरोतीत्येतदाह॥ ६१॥ प्रकृते:
सुकुमारतरंनकिंचिदस्तीतिमेमतिर्भवति॥ यादृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपेतिपुरुषस्य॥ लोकप्रकृते:सुकुमारत
रंनकिंचिदस्तीति॥ एवंमेमतिर्भवति॥ एवंबुद्धिरुत्पन्नाकस्मात्॥ यादृष्टास्मीतिपुनरहमनेनदर्शनमुपेतिपु
रुषस्यादर्शनमुपयातीतितत्रसुकुमारतरत्वंवर्णयंति॥ ईश्वरकारणिनोब्रुवते॥ अज्ञोजंतुरनीशोयमा
त्मन:सुखदु:खयोर्ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्॥ स्वर्ग्यनरकमेववा वेववादिनेब्रुवते॥ पुरुषकारणमिति॥ यस्मादा
ह पुरुषएवेदं सर्वंयद्भूतंयच्चभाव्यं॥ अपरेस्वभावकारिणोब्रुवते॥ केनशुक्ला ताहंसामयूरा:॥ केनचित्वि
ता:स्वभावेनेति॥ अत्रसांख्याचार्यआह॥ निर्गुणत्वादीश्वरस्यकथंसगुणा:॥ प्रजाजायेरन्॥ कथंपुरुषान्वि
गुरुणदेव॥ तस्मात्॥ प्रकृतेर्यूज्यते॥ तथाशुक्लेभ्य:स्तंतुभ्य:शुक्लएवपटोभवति॥ कृष्णेभ्यस्तंतुभ्य:कृष्ण
एवेत्येवत्रिगुणात्॥ प्रधानात्॥ त्रयोलोकास्त्रिगुणासमुत्पन्नाइतिगम्यतेनिर्गुणाईश्वर:॥ स्तन:सगुणा

नांलोकानामुपपत्तिरयुक्तेत्यनेनपुरुषोव्याख्यातः॥ तथाकेषाचित्कलः कारणमिति यतउक्तं कालः पचतिभू
तानिकालः संहरतेजगत्॥ कालः सुप्तेषुजागर्तिकालोहिदुरतिक्रमः॥ व्यक्तमव्यक्तंपुरुषइतिचयः पदार्थाः॥
तेषुकालोंतर्भूतेऽस्ति॥ अव्यक्तस्यसर्वगतत्वात्॥ कालस्यापिप्रधानेवकारणं॥ स्वभावोध्यत्रैवलीनः॥ तस्मात्
कालोनकारणं॥ नचापिस्व॥ भावइतितस्मात्प्रकृतिरेवकारणं॥ नप्रकृतेः कारणांतदन्यदस्ति॥ यादृष्टास्मीति
पुनर्नदर्शनमुपयाति॥ पुरुषस्यातःप्रकृते॥ सुकुमारतरंसंयोगतरंनकिंचिदीश्वरादिकारणमस्तीतिमेमतिर्भ
वति॥ लोकेरूढंपुरुषोवध्नःपुरुषोमुच्यतेपुरुषःसंसरतीतिचोदितेत्याह॥ ६२॥ तस्मान्नबध्यतेनाणेमुच्यतेनैवसं
सरति॥ कश्चित्॥ संसतिवध्यतेमुच्यतेचनानाश्रयाप्रकृतिः॥ तस्मात्॥ कारणात्॥ पुरुषोनबध्यतेनापिमुच्यतेन
संसरति॥ यस्मात्॥ प्रकृतिरेवनानाश्रयादैवमानुषतैर्य॥ नाश्रयाबुध्यहंकातन्मात्रेंद्रियभूतस्वरूपेणबध्यतेमु
न च्यतेसंसरतिचेति॥ तस्मान्नकश्चित्पुरुषोबध्यतेमुच्यतेनसंसरतिचेति॥ मुक्तएवस्याभावात्॥ सर्वगतश्चकथंसं
सरतिअप्राप्तप्रापणार्थेसंसरणमिति॥ तेनपुरुषोनबध्यते॥ मुच्यतेसंसरति॥ इतिव्यपदिश्यते॥ येनसंसरणंनविद्य
ते॥ सत्वपुरुषांतरज्ञानात्॥ सत्वंपुरुषस्याभिविद्यते॥ तदभिव्यक्तोकेवलः शुद्धोमुक्तः॥ स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषइ
ति तत्राह॥ यदिपुरुषस्यसंबंधानास्ति॥ ततोमोक्षोनास्त्येव॥ अत्रोच्यते॥ कस्तर्हिबध्यते॥ प्रकृतिरात्मानंबध्ना
तिमोचयतिच॥ यत्तत्सूक्ष्मशरीरंतन्मात्रिकंचयोदशविधकरणोपेतंत्रिविधेनबध्यते॥ उक्तंच॥ प्राक्तनबंधे
नतथाचैकारिणेकेणचदक्षिणाभिस्मृतीयेनबद्धोनान्येनमुच्यते॥ तत्सूक्ष्मंशरीरंधर्माधर्मसंयुक्तंप्रकृतिश्चम
च्यते॥ मुच्यतेबध्यतेसंसरतिकथंतेदुच्यते॥ ६३॥ रूपैसप्तभिरेवबंधात्मात्मानमात्मन्यप्रकृतिः॥ सैवचपुरुषस्यार्थं २१

विमोचयत्येकंरूपेणसप्तभिरेव॥ कानिसप्तरूपाणि॥ धर्मोवैराग्यमैश्वर्यंअधर्मोज्ञानमवैराग्यंमनैश्वर्यं॥ एतानि
प्रकृतेः॥ सप्तरूपाणितैरात्मानंबध्नातिप्रकृतिः॥ आत्मनास्वयमेवच॥ साएवप्रकृतिः पुरुषस्यार्थंपुरुषार्थः॥ कर्तव्यइ
तिविमोचयति॥ आत्मानमेकरूपेणज्ञानमुत्पद्यते॥ एवंतत्त्वाभ्यासात्॥ नास्तिनमेनाहमित्यपरिशेषः॥ अविपर्ययाद्धि
शुद्धंकेवलमुच्यते॥ ज्ञानं॥ एवमुक्तेनक्रमेणपंचविंशतिं॥ तत्त्वज्ञानात्॥ लोकनाभ्यासात्॥ अयंप्रकृतिः॥ अयंपुरुष पं
चतन्मात्रेंद्रियभूतानीति॥ पुरुषस्यज्ञानमुत्पद्यते॥ नास्तिनाहमेवप्रकाभवति॥ नमेवममशरीरमेतद्यतोहमन्यः॥
शरीरमन्यत्॥ नाहमित्यपरिशेषंअहंकाररहितंअपरिशेषं॥ अविपर्ययाद्धिशुद्धं॥ विपर्ययः संशयः॥ अविपर्यया
दसंशयाद्धिशुद्धंकेवलंतदेवनान्यदस्तीतिमोक्षेकरणमुत्पद्यते॥ अभिविद्यतेज्ञानंपंचविंशतितत्त्वज्ञानंपुरुषस्ये
ति॥ ज्ञानेनपुरुषः किंकरोति॥ ६४॥ तेननिवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्तां॥ प्रकृतिंपश्यतिपुरुषः॥ प्रेक्षक
वदवस्थितःस्वस्थः॥ तेनाविशुद्धेनकेवलेनज्ञानेनपुरुषःप्रकृतिंपश्यतिप्रेक्षकवत्॥ प्रेक्षकेनदृश्यवस्थितःस्व
स्थःयथारंगप्रेक्षकोवस्थितोनर्तकींपश्यतिस्वस्थः॥ तस्मिन् स्वभावेन स्थितः कथं भूतां प्रकृतिं पश्यतिनिवृत्तप्रसवां
निवृत्तबध्यहंकारादिकार्यं॥ अर्थवशात्सप्तरूपनिवृत्ताः॥ निवृत्तोपुरुषः॥ प्रयोजनवशात्ये॥ सप्तभिरूपैर्धर्मादिभिरात्मानंबध्ना
तितेभ्यःसप्तभ्योरूपेभ्योनिवृत्तां॥ प्रकृतिंपश्यति॥ किंच॥ ६६॥ रंगस्थइत्युपेक्ष्यकणोदृष्टाहमित्युपरतेका॥ सतिसंयोगेपि
तयोःप्रयोजननास्ति॥ सर्गस्य॥ रंगस्थइत्येवमुपेक्षकएकः॥ केवलः॥ शुद्धःपुरुषएतेनाहंदृष्टेति॥ दृष्ट्वोपरतानिवृत्ता
एकाएकिवप्रकृतिः॥ त्रैलोक्यस्यापिप्रधानकारणभूता॥ नद्वितीयप्रकृतिरस्ति॥ मूर्तिभेदेपिनातिभेदभावात्॥ एवंप्रकृ
तिपुरुषयोःनिवृत्तावपिव्यापकत्वादस्तिसंयोगः॥ ननुसंयोगात्॥ कुतःसर्गोनभवति॥ सतिसंयोगेपितयोः॥ प्रकृतिपु

रुषयोः सर्वगत्वात् सत्यपिसंयोगे प्रयोजनंनास्ति सर्गस्यसृष्टेः प्रयोजनंनास्ति चरितार्थत्वा प्रकृतेर्हि विधंप्रयोजनं॥
शब्दादिविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषांतरोपलब्धिश्च उभयत्रापिचरितार्थत्वात् सर्गस्यनास्तिप्रयोजनं येनपुनसर्गइ
ति यथादानग्रहणादानिमित्तमुन्नमचर्णोधर्मवर्णयो विभुत्वेसतिसंयोगेचकश्चिदर्थ्यसंबंधोभवति एवंप्रतिपु
रुषयोरपिनास्तिप्रयोजनमिति यदिपुरुषस्योत्सन्नेज्ञानेमोक्षोभवति ततोममकस्मान्नभवतीत्यतआह ६७ सम्यक्
ज्ञानाधिगमात्धर्मादीनामकारणप्राप्तौतिष्ठतिसंस्कारवशात् तथापियोगीचक्रभूतशरीरः यद्यपिपंचविंशति
तत्त्वज्ञानंसम्यक्ज्ञानंभवति तथापिसंस्कारवशात्भूतशरीरोगीतिष्ठति कथंचक्रभ्रमवत्चक्रभ्रमेणसमा
यथाकुलालश्चक्रंभ्रामयित्वाघटंकरोति मृत्सिंडंचक्रमारोप्यघटंकृत्वापुनःपार्श्वेमुंचति चक्रभ्रमेयेसंस्कारवशा
देवंसम्यक्ज्ञानाधिगमात् उत्पन्नःसम्यक्सम्यक्ज्ञानस्यधर्मादीनामकारणप्राप्तौधर्मवैराग्ये आधर्मा ज्ञा
नावैराग्यानैश्वर्याणामकारणप्राप्तौएतानिसप्तरूपाणिबंधनभूतानिसम्यक्ज्ञाननदग्धानियथाग्नि दग्धानिबीजा
निप्ररोहणासमर्थानिभवंति एवप्रेतानिधर्मादीनिबंधनानिनसमर्थानिधर्मादीनामकारणप्राप्तौसंस्कारवशात् भू
तशरीरस्तिष्ठति ज्ञानाद्ध्वंतमानात्धर्माधर्मसंस्कारक्षयः कस्माच्चभवति वर्तमानत्वादवक्षणांतरेक्षयमेष्यति
ज्ञानंतुअनागतंकर्मदहति वर्तमानशरीरेणचयत् करोति तदपीति विहितानुष्ठानकरणादिसंस्कारक्षया
च्चशरीरापातेमोक्षः सकिंविशिष्टोभवतीत्युच्यते ६८ प्राप्तशरीरभेदेचरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौसंपादि
तोभयपुरुषार्थभावात् प्रधानस्यविनिवृत्तौएकांतिकमत्यंभवमात्यंतिकमनंतं हितकैवल्यंकेवलभावात्मोक्ष
युभयमेकांतिकात्यंतिकमिति एवंविशिष्टंकैवल्यमाप्नोति ६९ पुरुषार्थज्ञानमिदंगुह्यंपरमर्षिणासमाख्या

तं ॥ स्थित्यन्तरप्रलयाश्चिध्यंते यत्रभूतानां पुरुषार्थोमोक्षस्तदर्थज्ञानमिदं गुह्यंरहस्यं परमर्षिणाकपिलभद्वारके
णसमाख्यातं यत्रभूतानां पृथिव्यादीनांतत्समुदायमाह ७० एतत्पवित्रम मुनिरासुरयेअनुकंपयाप्रददौ अ
सुरिरपिपंचशिखायतेनबहुधाकृततंत्रं एषसप्ततीतिदोषःस्वनिगदेनैवव्याख्यातनतदेवंषष्टितंत्रात्सांख्यशास्त्रा
दिदुःषष्टिरप्यतित्रितायेषांतत्त्वतोधिगतासम्यक्ज्ञानोत्पत्तिः ततश्चमोक्षः केपुनस्ते येपूर्वनिर्दिष्टाः तद्यथा
असिद्धमेकत्वमर्थात् द्वयत्वंपरार्थमन्यत्वमर्थान्निवृत्तियोगोवियोगोबहवःपुमांसश्चितिःशरीरस्यचदोषद
र्शनंरिति दृष्टाकूलिकर्थाः पंचाज्ञातप्रत्ययाः पंचविपर्यया त्यादितेषष्टिरर्थाः षष्टितंत्रात्विस्तरतोत्रसंक्षे
पेणोक्ता ७१ इतिशिष्यपरंपरयागतमीश्वरकृष्णेनचैतदार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिनासम्यक्विज्ञायसि
द्धांतं ७२ तस्मात्समादृष्टंनाख्यामिदं नार्थतश्चपरिहीनंतत्त्वस्यदृहन्मूर्तेर्दूर्षणसंक्रांतमेवविधं ७३ सप्तत्यां
किलयेऽर्थास्तेर्थाः कृत्स्नस्यषष्टितंत्रस्य आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चैव ७४ सांख्यकपिलमु
निप्रोक्तं संसारमुक्तिकारणं यत्रसप्ततिरार्यामूलसूत्रमेतद्वाच्यंगौडपादकृताभिति सर्वंसमाप्तं ॥ ७२ ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

सांख्यतत्त्व कौमुदीभाष्य